

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Київський національний університет
будівництва і архітектури

СОЦІОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Київ 2012

УДК 316

ББК

П26

Автори: Є.В. Перегуда, канд. політ. наук, доцент
О.Д. Авдєєнко, канд. іст. наук, доцент
П.О. Дьомкін, канд. іст. наук, доцент
В.Л. Семко, канд. політ. наук, доцент
С.В. Горський, канд. соціол. наук, доцент
О.Т. Слободян, канд. іст. наук, доцент

Рецензенти: *В.Є. Пилипенко*, головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України, доктор соціологічних наук, професор
В.Б. Євтух, директор Інституту соціальної психології та соціальних комунікацій НПУ ім. М.П. Драгоманова, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки та техніки України

Ф.М. Кирилюк, професор кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор філософських наук, професор

Перегуда Є.В. Соціологія: навчальний посібник / Є.В. Перегуда та ін. – П26 К.: КНУБА, 2012. – 140 с.

Навчальний посібник охоплює теми, передбачені навчальною програмою з соціології для студентів вищих навчальних закладів. На основі широкого використання зарубіжної та вітчизняної літератури, значного масиву емпіричного матеріалу аналізуються закономірності розвитку суспільства, особливості взаємодії індивідів та соціальних груп.

Посібник містить таблиці, контрольні запитання, тестові завдання, термінологічний та іменний покажчики.

Призначено для студентів вищих навчальних закладів.

УДК 316

ББК

© Є.В. Перегуда, О.Д. Авдєєнко,

П.О. Дьомкін та ін., 2012

© КНУБА, 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	4
СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	5
Поняття соціології, її об'єкт та предмет. Методи та структура соціології. Основні завдання та функції соціології. Місце соціології в системі суспільних наук.	
СУСПІЛЬСТВО ЯК ЦІЛІСНА СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА	22
Соціальні взаємодії та зв'язки. Поняття суспільства та його сутність. Типологія суспільств. Динаміка суспільного розвитку. Модернізація.	
СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ	36
Сутність соціологічного підходу до поняття особистості. Рольові концепції особистості. Соціальна структура особистості. Соціалізація особистості.	
СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА	48
Соціальні групи. Поняття соціальної структури суспільства та її основні компоненти. Соціальна стратифікація. Соціальна мобільність.	
СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ І ОРГАНІЗАЦІЇ	59
Соціальні інститути: поняття, ознаки, інституціоналізація суспільного життя. Основні види та функції соціальних інститутів. Соціальні організації: сутність, основні типи.	
СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ	71
Соціологічний аналіз культури. Складові культури та її форми. Соціальні функції культури.	
СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ	87
Сутність та природа соціального конфлікту. Його основні теорії. Структура, функції, причини, типологія соціальних конфліктів. Стадії розвитку соціальних конфліктів. Управління соціальними конфліктами.	
СОЦІОЛОГІЯ ДЕВІАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ	102
Сутність соціальної девіації. Теорії девіантної поведінки. Причини і види девіантної поведінки. Попередження соціальних девіацій та соціальний контроль.	
МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	114
Соціологічне дослідження: поняття, основні види, етапи. Програма соціологічного дослідження. Методи збору соціологічної інформації.	
СЛОВНИК СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ	128
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	139

ВСТУП

Соціологія є невід'ємною складовою академічної науки, займаючи гідне місце серед інших соціальних дисциплін. Їй належить вирішальна роль у процесі соціально-гуманітарної підготовки студентів.

Соціологія – молода наука, але вона нагромадила величезний теоретичний та дослідницький досвід вивчення суспільства. В її арсеналі багатоманітні концептуальні моделі та соціологічні системи, численні дослідницькі технології та методики. Завдяки своїм пізнавальним можливостям вона спроможна формувати уявлення про суспільство як цілісність, одночасно розкриваючи багатоманітність та різнобарвність суспільного життя. Розвиваючи методологічні і теоретичні засади, інтегруючись з іншими науками, соціологія доповнює їх органічною людською складовою, яка наповнює «чисті» знання та різноманітні форми життя смислом, змістом і значенням, розкриваючи роль людини як джерела і творця суспільного життя.

Підготовлений навчальний посібник охоплює найважливіші проблеми сучасної західної та вітчизняної соціологічної думки. В основу його покладено пізнавальний принцип єдності теоретичного та прагматичного підходів до вивчення соціологічних знань. Керуючись цим принципом, автори ставили за мету, з одного боку, сформувані у студентів соціологічний підхід до вивчення соціальних явищ та процесів, з іншого – розкрити практичне значення соціологічних знань у сучасному суспільстві.

Посібник складений згідно з робочою навчальною програмою, яка затверджена КНУБА та передбачає, зокрема, 14 годин лекцій та 20 годин практичних занять. В курсі соціології використовуються знання, набуті студентами під час вивчення історії України, історії української культури, філософії тощо. Автори також намагалися пов'язати вивчення соціології з дисциплінами циклу професійного навчання.

Кожен розділ складається з плану, основного навчального матеріалу, контрольних запитань, прикладів тестових завдань, списку літератури. Посібник включає словник соціологічних термінів та іменний покажчик.

Автори сподіваються, що посібник буде корисним і для інших навчальних закладів. Побаження щодо його покращення надсилайте на адресу: м. Київ-03680, Повітрофлотський проспект, 31, Київський національний університет будівництва і архітектури, кафедра політичних наук.

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1. Поняття соціології, її об'єкт та предмет.
2. Методи та структура соціології.
3. Основні завдання та функції соціології.
4. Місце соціології в системі суспільних наук.

Поняття соціології, її об'єкт та предмет

Термін «соціологія» походить від латинського *societas* (суспільство) та грецького *logos* (слово, вчення). Це наука про суспільство та закономірності, що проявляються в суспільних явищах. Виокремленню її в самостійну науку сприяли глибокі соціальні зміни, пов'язані з переходом від традиційного до індустріального суспільства.

В науковий обіг поняття «соціологія» в першій третині XIX ст. ввів французький вчений **О. Конт** (1798-1857), родоначальник **позитивізму** (напрямок в соціології, який характеризується вимогою того, щоб наука мала справу лише з об'єктами, які піддаються спостереженню). У праці «Курс позитивної філософії» (1838) він обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства і позначив поняттям «соціологія» універсальну науку, яка вивчає суспільство «позитивно», тобто спираючись на достовірні факти. Отже, соціологія ототожнювалася з суспільствознавством, об'єктом якого є суспільство як цілісне системне утворення, а предметом – закони його функціонування (суспільна статика) та розвитку (динаміка). Ця точка зору панувала до кінця XIX ст.

Подальший розвиток соціології пішов шляхом емансипації її від філософії та більш точного виокремлення об'єкта і предмета, а також поступової інституалізації як дослідницької та навчальної дисципліни, *об'єктом пізнання якої є соціальна реальність, що створюється у процесі соціальних взаємодій суб'єктів і є результатом їх свідомості та життєдіяльності*. Вона може фіксуватися у поведінці людей, в характері їх ціннісних орієнтацій, у формах організації життя і в рольовій поведінці.

Фактичність соціальної реальності мислилася як продукт не лише дій і взаємодій індивідів і груп, а й розуміючої, інтерпретативної здатності індивідів, які вносять сенс у свої дії. Це означало, що соціальна реальність створюється під впливом не лише причинних, а й цільових (значущих, ціннісних) факторів. Вона виявляє себе на кількох рівнях – подій та фактів, що можуть спостерігатися, та приписаних їм внутрішніх сенсів і значень, які не спостерігаються, а інтерпретуються. Таке уявлення, по-перше, дало змогу чіткіше визначити об'єкт і предмет

соціології, по-друге, актуалізувало потребу у застосуванні методів і методик, спроможних забезпечити знання об'єктивних і суб'єктивних сторін соціальної реальності, що зумовило розробку різних пізнавальних технологій: **позитивістської** (ґрунтується на досвіді, спостереженні, експерименті); **діалектико-матеріалістичної** (розглядає суспільство як об'єктивну реальність, що саморозвивається); **функціоналістичної** (розглядає суспільство як організм, він складається з взаємозалежних елементів, що виконують певні функції, які спрямовані на задоволення суспільних потреб та забезпечують цілісність і сталість суспільства); **феноменологічної** (розглядає суспільство як явище, що створене та відтворюється у духовній взаємодії індивідів); **структуралістичної** (особливого способу соціального мислення, який розглядає об'єкти пізнання як сукупність взаємозалежних частин-елементів). По-третє, сприяло формуванню сталих образів соціології як науки позитивістської й антипозитивістської, теоретичної й емпіричної, фундаментальної й прикладної та пов'язаних з ними типів науковості.

Першим, хто дав «вузьке» трактування соціології як науки, був **Е. Дюркгейм** (1858-1917). Саме з ним пов'язаний перехід соціології від науки, тотожної суспільствознавству, до науки, що зосереджена на вивченні соціальних явищ, процесів та відносин, тобто самостійної науки, яка межує з іншими науками про суспільство. Соціальне пізнання має спиратися на соціальні факти, сукупність яких утворює суспільство і які становлять предмет соціології.

Розвиток соціології йшов двома шляхами – за рахунок внутрішніх резервів та запозичення з інших наук пізнавальних засобів (методів, методик, понять) з подальшою адаптацією до дослідницьких інтересів соціології. Особливо багато запозичила соціологія з біології, філософії, психології, статистики, математики.

Історичний розвиток соціології пройшов кілька етапів: протосоціологічний (до XIX ст.); класичної соціології (XIX ст.); сучасної соціології. Виникнувши, соціологія розвивалась швидкими темпами, спочатку у вигляді національних шкіл, а потім – інтегруючись в єдиний загальноприйнятий комплекс знань, течій, парадигм. Сучасна соціологія є складною системою ідей, гіпотез, концепцій, теорій, методів дослідження й способів інтерпретації соціальних явищ. Основними її рисами є: *інтернаціоналізація* (зростання кількості праць з соціології у всіх цивілізованих державах світу); *академізація* (перетворення соціології в академічну науку, яка посідає чільне місце в університетських програмах); *експертизація* (широке залучення соціологів як експертів до діяльності

державних, громадських організацій, до праці в галузі соціальної роботи); *фактографізація* (зростання її об'єктивності, точності й індуктивності, вдосконалення кількісних та якісних методів досліджень, поліпшення техніки їх проведення); *диференціація* (зростання її спеціалізацій, виникнення нових галузей всередині соціологічної науки).

Сучасна соціологія поділяється на низку пануючих парадигм і відповідних шкіл та напрямів. Структурні парадигми – **структурний функціоналізм** (розглядає суспільство як цілісний організм, що складається з частин, елементів, які виконують певні функції) та **соціологія конфлікту** – розглядають організацію, функціонування й розвиток суспільства як єдиного цілого на макрорівні. Інтерпретативні парадигми – **символічний інтеракціонізм** (зводить соціально-психологічні процеси і явища до впливу людей одне на одного) та **феноменологія** (розглядає суспільство як явище, створене і, що відтворюється в духовній взаємодії індивідів) – акцентують увагу на дослідженні й тлумаченні людської поведінки на мікрорівні. **Емпірична соціологія** займається розв'язанням практичних завдань керування суспільними процесами, розробкою засобів соціального контролю та соціальної інженерії на рівні конкретно-соціологічних досліджень. Наразі переважає позиція **активістської соціології**, яка в трактуванні її предмета на перше місце висуває активний фактор у соціальних відносинах – суб'єкт дії, дійову особу.

Отже, **соціологія** – *поліцентрична, поліпарадигмальна, з багатьма пізнавальними технологіями наука, що вивчає форми, закони та закономірності конструювання, функціонування та розвитку соціальної реальності через взаємодію індивідів та їх груп і спільнот.*

З цього випливає, по-перше, що соціологія водночас є наукою теоретичною та емпіричною. Теорія спирається на систематизовані спостереження соціальної дійсності, яка піддається квантифікації, тобто кількісному виразу якісних ознак, виміру, точним методам аналізу. По-друге, соціологія – наука про сучасне, тобто суспільство в його актуальному стані, а це означає, що предмет науки пов'язаний не просто з соціумом, взятим поза часом і простором, а з конкретно-історичним соціальним організмом. По-третє, соціологія вивчає суспільство як цілісну соціальну систему. По-четверте, остання частина визначення звертає увагу від суспільства до людини, вказуючи, що реальна діяльність, живе спілкування, свідомість і поведінка відображають всю багатоманітність життя людини як суспільної істоти.

З'ясовуючи науковий статус соціології, необхідно чітко визначити її об'єкт, предмет та методи. Орієнтиром вибору об'єкта та предмета соціології є проблемна ситуація у суспільстві, тобто ускладнення у розв'язанні соціального протиріччя. Саме проблемна ситуація «створює» предмет, а локалізація її у явищах соціальної реальності є підставою для виділення об'єкта.

Вихідним для розуміння особливостей об'єкта соціологічного пізнання і визначення предмета соціологічної науки є поняття соціального. Соціальне явище або процес виникає тоді, коли поведінка навіть одного індивіда підпадає під вплив іншого або групи (спільноти) незалежно від того, чи присутні фізично індивід або спільнота. Поняття **соціального** можна визначити як *сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.*

Можна виділити такі основні риси, що характеризують специфіку соціального:

- загальна якість, притаманна різним групам індивідів;
- характер і зміст відносин між індивідами та групами залежно від їх місця у суспільних структурах, ролі, яку вони виконують в них;
- ставлення індивідів та груп один до іншого та оцінка свого становища в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Об'єктом соціологічного пізнання є:

- суспільство як цілісна соціальна реальність;
- емпірично надана реальність, що відбиває той чи інший бік соціального життя;
- цілісний розвиток та функціонування суспільства;
- об'єктивні соціальні явища суспільства, а саме: соціальні зв'язки, відносини і процеси, соціальні інститути та організації, соціальні спільноти та групи, соціальні суб'єкти тощо.

Соціологічний підхід до вивчення об'єкта відзначається комплексністю, універсальністю, в межах якого допускаються різні способи його розгляду: діяльнісний, структурно-функціональний, інституціональний, ціннісний, феноменологічний тощо.

Суспільство як об'єкт пізнання характеризується нескінченною різноманітністю явищ та процесів. Тому воно є об'єктом вивчення й інших суспільних та гуманітарних наук. Однак кожна з них вивчає свою особливу сторону або сферу соціальної реальності, специфічні лише для неї закони

й закономірності об'єктивної реальності, особливі форми прояву і механізми дії цих законів та закономірностей. Для соціології такою формою є соціальне життя суспільства. Це область спільного буття людей, відмінного від економічного, політичного, духовного. В центрі соціального життя – взаємодія людей.

На відміну від інших суспільних наук, соціологія вивчає не окремі соціальні сфери, а суспільство як цілісну систему, соціальні явище і процеси, кожний прояв людської діяльності в контексті всього соціального організму.

Предмет соціології – це відтворення соціальної реальності на абстрактному рівні шляхом виявлення значущих з практичної точки зору закономірних зв'язків і відносин. Це найбільш значущі властивості, сторони, характеристики, особливості об'єкта, які підлягають безпосередньому вивченню або пізнання яких особливо важливе для вирішення певної проблеми (теоретичної або практичної).

Оскільки соціальна реальність постійно змінюється, то предмет соціології також не може бути стабільним. Його розвиток залежить від двох вирішальних факторів: прогресу самого наукового знання і мінливих потреб суспільства, соціального запиту. Отже, предмет соціології має історичний характер і може змінюватися згідно з завданнями, які вирішують наука, суспільство в цілому. Саме потреби практики висувають на кожному етапі життя суспільства нові вимоги до предметної сфери соціології. Якщо з другої половини XIX ст. предметне поле соціології обмежувалось вивченням суспільства у національних кордонах, то наприкінці XX ст. у світі дедалі більшої сили набирають взаємопов'язані процеси переходу до нового типу суспільства – постіндустріального, а також глобальних трансформацій. Глобалізація й спричинила розширення предметного поля соціології від одного суспільства до людства загалом, до світової мегаспільноти, яка формується.

Існують два підходи до трактування предмета соціології: макросоціологічний та мікросоціологічний. Суть першого полягає у трактуванні предмета соціології як науки про цілісність і системність суспільства та у вирішенні таких головних аспектів предметної галузі, як соціальна структура, культура, соціальні інститути всезагального характеру, глобальні соціальні процеси і зміни. Мікросоціологічний підхід акцентує увагу на сфері людської поведінки та свідомості, ставить у центр уваги людину в її повсякденному житті, в усьому багатстві її зв'язків та взаємодій з іншими людьми. Тут на першому плані – поняття соціальної

поведінки індивіда, її механізми включно з міжособистісною взаємодією, мотивацією, стимулами. Отже, відмінність між цими підходами полягає в тому, що головними постатями в них є або суспільство загалом, або людина. Поєднати ці підходи й уникнути крайнощів кожного дозволяє поняття «**соціальна спільнота**» як основна категорія та ядро предмета соціології. Це поняття враховує й всезагальні форми соціальної організації, й індивідуальну складову соціального – людину-особистість.

Будь-які структури соціальних зв'язків та відносин, що обумовлюють соціальне явище, підкоряються діям певних законів, закономірностей або тенденцій. Отже, основним предметом соціології є загальні та специфічні закони та закономірності розвитку і функціонування історично визначених соціальних систем (на рівні суспільства загалом), механізми дії та форми прояву цих законів та закономірностей в діяльності особистостей, соціальних груп, класів, народів. **Соціальний закон** – це об'єктивні, істотні, необхідні, стійкі та такі, що повторюються, причинні зв'язки між соціальними явищами та процесами як в окремих соціальних системах та підсистемах, так і в суспільстві в цілому, що виникають внаслідок масової діяльності людей. В житті соціальні закони визначають відносини між індивідами та спільнотами та регулюють поведінку людей та їх груп. До соціальних законів належать закони соціальної диференціації й інтеграції, соціальної мобільності, інтернаціоналізації громадського життя, соціалізації індивіда, закон урбанізації суспільства.

Закони суспільного розвитку, як і закони природи, мають об'єктивний характер. Але, на відміну від законів природи, що діють і без втручання людини, соціальні закони виникають, виявляються і реалізуються лише через діяльність конкретних людей за певних умов. Об'єктивність соціального закону – це сукупність дій мільйонів людей.

У суспільстві діють соціальні закони різних типів та структурних рівнів. Це – закони загальні (загальносоціологічні), особливі та індивідуальні, головні й неголовні, причинні й функціональні, динамічні й статичні (закони зміни, розвитку та закони функціонування, рівноваги), закони-тенденції й гігантські закономірності (групи, комплекси «споріднених» законів, пов'язаних єдиною детермінантою).

Соціологія як самостійна галузь наукового знання має свій понятійно-категоріальний апарат. **Поняття** – це форма мислення, що відображає загальні зв'язки, сутнісні ознаки явищ, поданих у їхніх визначеннях. **Категорії** – загальні форми мислення, які відображають найсуттєвіші закономірні зв'язки та відносини. Соціологічні категорії є основними й найбільш загальними поняттями соціології, що відображають

об'єктивну соціальну дійсність в узагальненому вигляді, в її становленні та розвитку.

Поняття і категорії соціології є результатом пізнання суспільного життя і відображають найсуттєвіші зв'язки і відносини, які властиві соціальним явищам і процесам. Отже, в системі понять і категорій набуває концентрованого виразу зміст об'єкта і предмета соціології.

Усі соціологічні категорії умовно поділяють на два типи: методологічні та процедурні. Серед методологічних виокремлюються п'ять груп:

- категорії, що розкривають сутність соціальних зв'язків: соціальна система, соціальний інститут, соціальна організація, соціальні дії, соціальні відносини, соціальна сфера, соціальна залежність, соціальний зв'язок, соціальний факт;

- категорії, що розкривають зміст соціальних спільнот: суспільство, соціальна спільнота, соціальний клас, соціальна верства, соціальна група, особистість;

- категорії, що розкривають сутність соціальних процесів: соціальний процес, соціалізація, соціальна адаптація, соціальна мобільність, соціальна інтеграція, соціальний конфлікт, соціальна дезорганізація;

- категорії, що розкривають сутність соціального розвитку: соціальний прогрес, соціальна дія, соціальний рух, соціальна діяльність, соціальний розвиток, соціальна інновація;

- категорії, що розкривають характер використання соціологічних знань у громадському житті: соціальне проектування, соціальне прогнозування, соціальне планування, соціальна технологія.

Процедурні категорії відображають специфіку й особливості збирання, аналізу та обробки соціологічної інформації і діють, як правило, при організації та проведенні соціологічних досліджень.

До предметних зацікавлень сучасної соціології належать: людина як творець соціальних відносин і суб'єкт соціальних відносин, соціальні спільноти, соціальні взаємодії і відносини, соціальні процеси, соціальні інститути і організації, соціальні рухи, культурні явища, суспільство як сукупність усіх засобів взаємодій.

Компонентом предмету соціології є також: по-перше, реальна свідомість. По-друге, реальна, фактична поведінка (діяльність) людей у всіх багаточисельних формах і проявах, яка, базуючись на своїй висхідній передумові – реальній свідомості – має специфічні форми прояву: факт діяльності, результат діяльності, мотив і стимул діяльності. По-третє,

матеріально-речова сфера, ті макро, мезо і мікро умови, в яких функціонує реальна свідомість і поведінка людей, а першоосновою предмета соціології – статуси і ролі, з яких створюється тканина соціальних відносин, соціальної структури і соціальної взаємодії, які характеризують суспільство в його статичній й динамічній.

Методи та структура соціології

Існування соціології як науки визначає не лише наявність об'єкта і предмета, а й певна система правил, прийомів, процедур та операцій, що забезпечують надійність та достовірність знання та гарантують науковість її предмета. Це методологічні проблеми соціології. *Під методологією розуміють сукупність принципів та установок, які передують отриманню соціологічного знання та зумовлюють головні способи, методи його отримання, характер усієї соціологічної діяльності (теоретичної та практичної).* Саме методологія визначає, наскільки зібрані факти можуть бути реальною та надійною основою знань. Методологія – це вчення про принципи, зміст яких зумовлений тим, як «задається» суспільство, яка його картина є засадничою щодо побудови соціологічних теорій. Залежно від цього формуються методологічні стратегії. Доцільно виокремлювати три пари протилежних методологічних стратегій: 1) мікросоціологію (поведінкову) та макросоціологію (інституційну); 2) об'єктивно-предметну («натуралістичну») та суб'єктивно-ціннісну («розуміючу»); 3) функціоналістську та конфліктну. Проте ці стратегії (навіть протилежні) в принципі узгоджуються одна з іншою. Такий висновок можна зробити, спираючись на історичний досвід розвитку соціології та практику проведення соціологічних досліджень.

Метод в соціології – це спосіб побудови та обґрунтування соціологічних знань, сукупність прийомів, процедур і операцій практичного і теоретичного пізнання соціальної реальності. Це правила, за допомогою яких здійснюється дослідницька діяльність. Вони мають бути стандартними й однозначними. Методи соціального пізнання можна поділити на загальні й конкретно-наукові. Загальними є матеріалістична діалектика (при вивченні соціальних процесів застосовуються такі її принципи як об'єктивність, історизм, соціальний детермінізм, системний підхід); структурний функціоналізм; теорії конфлікту; індивідуалізм.

Загальнонаукові використовують усі наукові дисципліни. Вони включають основні процедури логіки, вимоги до обґрунтування знання, правила виведення висновків. До методів наукового дослідження

належать спостереження, опис, факторний аналіз, синтез, дедукція, індукція, порівняння, експеримент, системний аналіз. В соціологічних дослідженнях розрізняють методи теоретичні й емпіричні (практичні). До теоретичних методів також належить абстрагування – сходження від конкретного до абстрактного, від емпіричного до теоретичного. Цей метод включає три способи застосування: 1) абстрагування за допомогою відволікання (розгляд окремих рис або властивостей об'єкта без зв'язку з іншими й об'єктом в цілому; 2) абстрагування за допомогою ототожнення (вивчення об'єкта на підставі обмеженого вибору його ознак, що є певним його спрощенням та узагальненням); 3) абстрагування за допомогою ідеалізації (розумове конструювання ідеальних об'єктів). Емпіричні методи складають науковий апарат для вивчення конкретних соціальних подій та фактів. До них належать аналіз документів, опитування, спостереження, експеримент, контент-аналіз тощо.

Порівняно з іншими науками про суспільство соціологія має винятково складну структуру, яка обумовлена завданнями, що їх вирішує наука, і тими функціями, які вона здійснює у суспільстві. Соціологія, по-перше, вирішує наукові проблеми, пов'язані з формуванням знань про соціальну дійсність, описом, поясненням процесів соціального розвитку, розробкою соціологічних концепцій про суспільство, соціальну роль особи, соціальні спільності, соціальну структуру і соціальні процеси, особливості соціальних інститутів тощо, методологію і методи, способи соціологічних досліджень. По-друге, вона вивчає проблеми, пов'язані з перетворенням, змінами соціальної дійсності, аналізом шляхів та засобів впливу на соціальні процеси. Отже, під структурою соціологічного знання розуміють систему взаємопов'язаних уявлень, понять, поглядів, теорій соціальних процесів різних рівнів (життєдіяльність окремих людей, соціальних груп чи суспільства). Особливістю структури соціологічного знання є те, що вона є не просто певною сукупністю інформації, уявлень та наукових понять про соціальні явища та процеси, а перш за все упорядкованою системою знань про суспільство як динамічно функціонуючий організм.

Критеріями виділення елементів структури соціологічного знання є рівні пізнання, ступінь узагальнення, способи дослідження, сфери суспільного знання, види спільностей людей, види суспільних відносин.

Існує багато підходів до визначення критеріїв структуроутворення і кількості рівнів соціології – від найпростішого (розподіл соціології на фундаментальну і прикладну) до найскладнішого (виділення семи рівнів соціології: методологічні та теоретичні засади, спеціальні знання,

прикладний рівень, соціоінженерний рівень, теорія соціологічного дослідження, методи здобуття соціологічної інформації, знання про організацію соціологічних служб). Так, в короткому енциклопедичному словнику з соціології в системі соціологічного знання виокремлюють такі елементи: метасоціологія, загальна соціологічна теорія, спеціальні соціологічні теорії, галузеві соціології, емпіричні соціологічні дослідження, історія соціології.

Сьогодні більшість учених дотримується думки про трирівневу структуру соціології: теоретична соціологія; спеціальні соціологічні теорії або теорії середнього рівня; емпіричні дослідження.

Загальнотеоретичний рівень охоплює найбільш загальні закони й закономірності функціонування і розвитку таких соціальних спільнот як суспільство (людство) в цілому. В такому контексті соціологія може розглядатися як теоретико-методологічна база не лише для другого та третього рівнів соціологічних досліджень, а й як методологічна основа для інших соціогуманітарних наук. Теоретична соціологія концентрує основну увагу на вивченні фундаментальних наукових проблем, пов'язаних з формуванням знання про соціальну дійсність, описом, поясненням і розумінням процесів соціального розвитку, дає уявлення про суспільство як цілісний організм, систему його соціальних зв'язків, розробляє концептуальні основи соціології, методології та методи соціологічного дослідження. Концепції і теорії, що розробляються нею, відповідають, як правило, на два запитання – «що пізнається» (об'єкт) і «як пізнається» (метод). Теоретична соціологія вирішує низку завдань: 1) створює засади для опису і пояснення явищ, фактів соціальної дійсності у термінах і категоріях, які відображають їх сутнісні характеристики, спільні та відмінні риси; 2) орієнтує на комплексний підхід до вивчення соціальних явищ і процесів; 3) розкриває сутність соціальних законів; 4) формує методологічну базу для соціологічного пізнання дійсності; 5) виявляє загальні закономірності соціального розвитку, а також є методологічною базою розвитку спеціальних соціологічних теорій та емпіричних досліджень; 6) інтегрує, синтезує, узагальнює розрізнені знання, здобуті емпіричним шляхом, формує їх у складну систему висновків, узагальнень, понять, категорій, законів.

Загальнотеоретична соціологія має свою структуру і зміст: 1) система загальних і специфічних законів, що виявляють і закріплюють типові, відносно сталі зв'язки в суспільстві, соціальних інститутах і системах; 2) система постулатів, аксіом та інших тверджень про соціальне життя суспільства; 3) логіка висновків і доведень, яку використовують для

обґрунтування соціальних діагнозів, прогнозів, тенденцій, закономірностей у соціальному житті; 4) загальний і спеціальний категоріальний апарат; 5) система обґрунтування різних підходів до аналізу об'єкта і суб'єкта досліджень; 6) система пізнавальних методів і процедур, яка забезпечує повноту опису, пояснення і передбачення соціальних явищ і процесів на певному рівні соціальної організації суспільства; 7) емпірична база, що потребує теоретичної інтерпретації.

Теоретична соціологія поєднує багатоманітні течії, школи, напрями та підходи, що з власних методологічних позицій пояснюють специфіку розвитку суспільства. Напрями в соціології об'єднують соціологів, які займаються розробкою ідентичної проблематики або мають спільну світоглядну спрямованість. Всі вони виступають як парадигмальні альтернативи і водночас є продуктом оперативної взаємодії між собою та з пограничними суспільствознавчими і людинознавчими науковими дисциплінами. До сучасних напрямів у соціології належать: **емпірична соціологія, структурний функціоналізм, конфліктологія, символічний інтеракціонізм, феноменологія, етнометодологія, неофункціоналізм, структуралізм і постструктуралізм, соціологічні концепції технократизму**. Новітні аспекти соціологічної думки знайшли відображення в концепціях **постмодернізму, глобалізму**.

У світовій соціології для пояснення різних фактів, що визначають предметну сферу соціології, використовують соціокультурний, цивілізаційний, формаційний підходи, які в сукупності відображають ряд найбільш загальних закономірностей суспільного розвитку.

Положення загальної соціологічної теорії щодо окремих механізмів соціальної взаємодії уточнюють **спеціальні соціологічні теорії (теорії середнього рівня)**. Вони мають вузький пізнавальний ракурс і торкаються окремих сфер суспільного життя, соціальних груп і інститутів, поєднують в собі теоретичний і емпіричний рівні дослідження, займаючи проміжне становище між фундаментальними теоріями та емпіричними узагальненнями первинної соціологічної інформації.

Існують три види спеціальних теорій:

- теорії, що вивчають закони розвитку і відтворення окремих соціальних спільнот. До них відносять соціологію міста, села, етносоціологію, соціологію молоді, соціологію сім'ї;
- галузеві теорії, що розкривають закономірності і механізми життєдіяльності соціальних спільнот в окремих сферах суспільного життя.

Це – соціологія політики, соціологія праці, соціологія управління, соціологія освіти, економічна соціологія тощо;

– теорії, що аналізують окремі елементи соціального механізму. До них відносять теорію соціального контролю, теорію соціальних комунікацій, соціологію конфлікту, соціологію девіантної поведінки тощо.

Третій рівень соціологічного знання представлений конкретними соціологічними дослідженнями, які проводяться з метою одержання об'єктивних даних стосовно різних сторін соціальної дійсності.

Всі рівні знаходяться в тісній взаємодії, взаємодоповнюють один іншого, утворюючи єдину систему соціологічного знання.

У сучасній соціології виділяють також макро-, мікро- та мезосоціологію. **Макросоціологія** орієнтується на дослідження великих соціальних спільнот, на вивчення глобальних соціальних процесів. Таким чином, вона спрямована на вивчення законів і закономірностей суспільного життя людства в цілому, у сукупності його основних підсистем. Макросоціологія виходить з того, що, лише аналізуючи суспільство як цілісність, можна зрозуміти особистість.

Мікросоціологія досліджує соціальні процеси, явища і тенденції, що відбуваються у відносно невеликих соціальних системах. Вона орієнтується на емпіричний опис явищ і подій, що проявляються головним чином у формі безпосередніх соціальних контактів. Це обумовлює її спрямованість переважно на соціально-психологічні методи дослідження.

Мезосоціологія – складова соціології, яка досліджує соціальні спільноти і групи, громади, соціальні інститути, соціальні рухи, добровільні асоціації тощо – тобто все те, що є посередником між індивідом та суспільством.

Соціологія дає знання теоретичне і емпіричне, знання фундаментальне і прикладне. У зв'язку з цим, в ній виділяють відносно самостійні галузі знання: **теоретичну** соціологію, **фундаментальну** соціологію, **прикладну** соціологію, **емпіричну** соціологію. Емпірична і теоретична соціології різняться за рівнем абстракції одержуваного знання. Теоретичні знання – знання універсальні, емпіричні -- фактофіксуючі. Фундаментальні дослідження ставлять за мету розвиток науки та удосконалення наукових уявлень про предмет, прикладні – вирішення конкретної соціологічної проблеми, використання знань для удосконалення соціальних процесів, вирішення практичних проблем життєдіяльності суспільства.

Основні завдання та функції соціології

Взаємодія між структурними елементами соціологічного знання реалізується через сукупність функцій, що відображають розмаїтість зв'язків соціології з суспільством, її суспільне призначення.

Соціологія як самостійна галузь знань реалізує всі властиві суспільній науці функції, які прийнято ділити на дві великі групи: гносеологічні (пізнавальні) і власне соціальні. Гносеологічні функції соціології найповніше проявляються в конкретному пізнанні тих чи інших сторін соціального життя. Соціальні функції розкривають шляхи і способи їх оптимізації. Слід також вказати, оскільки соціологія дає вихідні уявлення про суспільство як цілісну систему, частина її пізнавальних функцій має характер методології. **Функції соціології** – це сукупність ролей, що вона виконує в організації суспільства як соціальної системи, відображаючи інтереси різних соціальних спільнот і груп.

Основними функціями соціології є: теоретико-пізнавальна, описово-інформаційна, світоглядно-ідеологічна, соціального планування, прогностична, критична, виховна та інші.

Теоретико-пізнавальна функція забезпечує поновлення та збагачення соціологічного знання про різні сфери суспільного життя, розкриває перспективи соціального розвитку, розробляє концепції, теорії, ключові поняття й категорії на основі дослідження соціальної реальності.

Описово-інформаційна функція полягає в систематизації, описі, нагромадженні соціологічної інформації, отриманої в результаті проведення соціологічних досліджень, у вигляді аналітичних записок, різних наукових звітів, статей, книг тощо.

Світоглядно-ідеологічна функція проявляється в тому, що вона формує погляди на соціальні явища і процеси, дає їм теоретичну основу для практичних дій, спрямованих на розуміння й узгодження інтересів різних соціальних спільнот і груп.

Функція соціального планування полягає в тому, що результати соціологічних досліджень використовуються для планування розвитку різних сфер суспільного життя.

Прогностична функція реалізується в тому, що соціологія здатна виробляти науково обґрунтовані прогнози щодо тенденцій розвитку соціальних процесів і спільнот.

Критична функція проявляється в тому, що соціологія, надаючи об'єктивне знання, покликана попереджувати соціальну політику про відхилення від соціального ідеалу, сигналізувати про можливі негативні соціальні явища і наслідки.

Виховна функція полягає в тому, що соціологічні знання безпосередньо використовуються системою виховання і впливу на свідомість і поведінку людей з метою формування їх соціальних якостей. Цю функцію соціологія виконує також тому, що забезпечує передачу новим поколінням соціального досвіду попередніх поколінь.

У соціологічній діяльності усі ці функції «працюють» в єдності та пронизують усі напрями та рівні соціологічної науки. Крім того, завдяки специфіці своїх функцій соціологія тісно пов'язана з теорією і практикою соціального управління. Вона також здатна бути могутнім знаряддям перетворення суспільства. Але чи завжди можлива така реалізація? Це залежить від багатьох факторів: від стану самого суспільства, від рівня розвитку соціологічної науки, від методологічної, теоретичної і методичної підготовленості соціологів, їх моральної і громадянської позиції.

Проаналізувавши об'єкт, предмет, методи та функції соціології, можна визначити практичну спрямованість, завдання та цілі соціології як науки. Вона *сприяє* формуванню знань про соціальну реальність та зміни в ній, *пояснює* логіку процесів соціального розвитку, *допомагає* людині визначити своє місце в суспільстві, обрати життєвий шлях і з'ясувати життєві перспективи, сконцентрувати особисті зусилля на вирішенні соціальних суперечностей. Завдання соціології спрямовані на те, щоб отримати вірогідне знання про суспільство, вивчити його і обґрунтувати основні напрями розвитку суспільства. Виявити та науково обґрунтувати механізми переходу від індивідуального до соціального, від соціального менш загального порядку до соціального більшого порядку. Важливим завданням є знаходження шляхів, засобів вирішення глобальних проблем людства, осмислення глибоких інтеграційних процесів у світовій співдружності, нових підходів до вирішення сучасних етнічних процесів.

Принципово нові рішення у сучасній соціології одержує проблема людини, її поведінки та ціннісно-сислової орієнтації у сучасному світі. Практична спрямованість соціології полягає в тому, що вона не обмежується описом та поясненням процесів соціального розвитку, а аналізує та вказує шляхи планомірного, цілеспрямованого впливу на ці процеси, тобто її зверненість до конкретних соціальних проблем, які підлягають вирішенню шляхом соціального планування та соціального управління.

Місце соціології в системі суспільних наук

Завершуючи розгляд теоретичних засад соціології як науки, необхідно з'ясувати, яке місце вона посідає серед інших

соціогуманітарних наук. Основною рисою соціології, яка відрізняє її від інших суспільних наук, є те, що вона є генералізуючою наукою. Якщо історія є індивідуалізуюча наука, що концентрує увагу на вивченні соціальних явищ, що виступають унікальними і неповторними в часі та просторі, то соціологія вивчає властивості всього суспільства, що повторюються у часі та просторі, тобто стають загальними, спільними для всіх соціокультурних явищ.

Водночас існують й інші генералізуючі соціальні науки, такі як економіка, правознавство, політологія. Чим соціологія відрізняється від них? Кожна з цих наук має справу лише з однією сферою соціокультурного простору: економіка – з економічними відносинами, політологія – з політичними, правові науки – з правовими. Соціологія відрізняється від інших генералізуючих наук тим, що аналізує суспільство в єдності всіх його сторін, галузей і сфер, весь соціокультурний простір. Вона досліджує соціальний механізм функціонування економічних, політичних, правових відносин тощо. Отже, на відміну від більшості соціальних наук, що вивчають окремі підструктури (підсистеми) суспільства, окремі види відносин, соціологія вивчає суспільство як цілісність, як цілісний соціальний організм, що функціонує і постійно розвивається.

Підхід з позиції аналізу суспільства як цілісності характерний також для філософії та історії. Однак у них інше трактування цілісності. Для філософії – це цілісність світу, для історії – цілісність історичного процесу. На відміну від філософії, в соціології цілісність суспільства не має світоглядного характеру, а розкривається як конкретна соціальна реальність за допомогою не лише теоретичних, а й емпіричних методів.

Соціологія не обмежується розглядом суспільства як цілісного соціального утворення, а виявляє механізми його становлення, функціонування та розвитку. Цілісність розкривається в соціології як система соціальних механізмів, що спричиняють динаміку суспільства.

Отже, особливе місце соціології в системі суспільних та гуманітарних наук пояснюється тим, що: 1) вона є наукою про суспільство, його явища та процеси; 2) вона вміщує в себе теорію суспільства або загальну соціологічну теорію, яка виступає як теорія та методологія всіх інших суспільних та гуманітарних наук; 3) всі суспільні науки, які вивчають різноманітні сторони життєдіяльності суспільства і людей, завжди містять у собі соціальний аспект, тобто закони і закономірності, які досліджуються в тій чи іншій сфері суспільного життя, реалізуються через людей; 4) техніка і методика вивчення людини та її діяльності, методи

соціального виміру, розроблені соціологією, є необхідними і використовуються всіма іншими суспільними науками; 5) склалася ціла система досліджень, які проводяться на стику соціології та інших наук.

Соціологія як система знань не може розвиватися і виконувати свої функції, не взаємодіючи з іншими науками: філософією, психологією, правознавством, політичними науками, історією, статистикою, математикою, економічними та управлінськими науками, культурологією та релігієзнавством, антропологією, демографією, етнографією.

Контрольні запитання

Як Ви розумієте вислів «соціологія – це наукове знання про суспільство»? Як це можна довести?

Якими методами користується соціологія при пізнанні соціальної реальності?

Які структурні рівні соціологічної системи знань?

Що вивчає загальносоціологічна теорія?

Що вивчають спеціальні і галузеві соціологічні теорії?

Охарактеризуйте функції соціології.

Яке місце займає соціологія серед інших суспільних наук?

У чому сутність поняття «соціологічний закон»?

За якими критеріями класифікуються соціологічні закони?

В чому полягає сутність соціологічних категорій і яка їх типологія?

Приклади тестових завдань

В якому столітті соціологія сформувалася як наука?

а) XVII; б) XVIII; в) XIX.

Виберіть правильний варіант відповіді серед наведених. Соціологія – це наука:

а) що досліджує відношення мислення до буття, практичного, пізнавального, ціннісного, етичного та естетичного ставлення людини до світу;

б) що займається дослідженням політичної системи, політичного життя суспільства, проблем внутрішньої і зовнішньої політики;

в) про закономірності становлення, розвитку і функціонування суспільства, соціальні спільноти, соціальні відносини і соціальні процеси, про механізми і принципи їх взаємодії.

За яким параметром виокремлюють макросоціологію, мезосоціологію, мікросоціологію?

а) за рівнем соціального знання; б) за рівнем одержання соціологічного знання; в) за цілями і завданнями дослідження.

Емпірична соціологія спрямована:

а) на збір фактичного матеріалу, його первинну обробку і нагромадження, на початковий рівень узагальнення;

б) на глибоке узагальнення і аналіз нагромадженого фактичного матеріалу про соціальне життя;

в) на побудову і удосконалення теорії і методології, на збагачення самої соціологічної науки.

Закони соціальної динаміки відображають:

а) тенденції до збереження стабільності соціальної системи;

б) стабільність соціальної структури суспільства;

в) напрям, чинники, форми соціальних змін.

Література

Попова І.М. Соціологія. Пропедевтичний курс: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – 2-ге вид. / І.М. Попова. – К.: Тандем, 1998 – С.125-218.

Примуш М.В. Загальна соціологія: навчальний посібник / М.В. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – С. 12-38.

Соціологія: короткий енциклопедичний словник. / уклад.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.; під заг. ред. В.І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – С.516-520.

Соціологія: підручник / за заг. ред. В.П. Андрущенко, проф. М.І. Горлача. – Вид. 3-тє, перероб. і доп. – Київ-Харків, 1998. – С. 9-27.

Соціологія: підручник для дистанційного навчання / М.П. Лукашевич, М.В. Туленков, А.В. Гринчук. – К.: Університет "Україна", 2005. – С. 10-47.

Соціологія: підручник / за ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2008. – С. 9-21.

Черниш Н.Й. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н.Й. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – С. 18-35.

СУСПІЛЬСТВО ЯК ЦІЛІСНА СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

1. Соціальні взаємодії та зв'язки
2. Поняття суспільства та його сутність.
3. Типологія суспільств.
4. Динаміка суспільного розвитку. Модернізація

Соціальні взаємодії та зв'язки

Поняття соціальної системи було впроваджене в науковий обіг Т. Парсонсом. **Соціальна система** – це цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми та цінності, які мають стійкий характер і відтворюються в історичному процесі.

Соціальна взаємодія – це процес взаємного впливу індивідів, соціальних груп та спільнот одних на інших. Механізм соціальної взаємодії включає індивідів, що здійснюють ті чи інші дії, зміни в соціальній спільноті чи суспільстві в цілому, викликані цими діями, вплив цих змін на інших індивідів, які складають соціальну спільність, і зворотну реакцію індивідів.

Наслідком здійснення індивідами соціальних дій є становлення системи соціальних зв'язків. Під **соціальним зв'язком** в соціології розуміють *залежність і сумісність індивідів та соціальних груп*. У процесі функціонування соціальних зв'язків здійснюється обмін соціальними діями, послугами, особистими якостями, необхідними для здійснення функціональних ролей.

Соціальний зв'язок має складну структуру. Основними його елементами є суб'єкти соціального зв'язку, предмет зв'язку і механізм регулювання відносин.

Класифікація соціальних зв'язків здійснюється за такими критеріями: сферою соціального життя, в якій встановлюються зв'язки (економічні, політичні, сімейні тощо); суб'єктами (міжособистісні, міжгрупові, між індивідом та групою) та їх кількістю (двосторонні, багатосторонні); характером взаємодії (безпосередні та опосередковані, конфліктні, узгоджені, координація, субординація тощо); ступенем формалізації (формальні, неформальні); ступенем організованості (організовані, неорганізовані); тривалістю (довгочасні, короткочасні); стійкістю (стійкі, нестійкі) тощо.

Соціальні відносини є достатньо стійкими та самостійними зв'язками між індивідами і соціальними групами, що займають різне становище в суспільстві, а відтак і беруть неоднакову участь у його економічному, політичному, духовному житті, а також розрізняються між собою способом життя, рівнем і джерелами доходів, структурою особистого споживання.

Мірою поглиблення диференціації суспільства мережа соціальних зв'язків ускладнюється, більшої ваги відповідно набувають опосередковані зв'язки, відбувається все більша формалізація соціальних зв'язків.

Водночас, враховуючи сучасний стан розвитку людського суспільства та закономірності розвитку будь-яких систем, включно соціальні, слід зауважити, що ускладнення соціальних зв'язків має свої граничні межі. Надмірне ускладнення мережі зв'язків може вести до її розриву. Причинами розриву зв'язків можуть бути: зникнення предмета зв'язку; неспівпадіння предмета зв'язку з принципами регулювання соціального зв'язку; незадоволення соціальних суб'єктів існуючими відносинами.

Визначений спосіб зв'язку і взаємодії індивідів, що займають визначені соціальні позиції (статуси) і виконують соціальні функції (ролі), утворюють структуру соціальної системи. У суспільстві існує складна ієрархія соціальних систем, що якісно відмінні між собою. Суперсистемою чи великою соціальною (соціетальною) системою є суспільство.

Соціальна система, виходячи з структурно-функціонального аналізу, може бути представлена в п'ятьох аспектах: 1) як взаємодія особистостей, кожна з яких є носієм індивідуальних якостей; 2) як соціальна взаємодія, що має наслідком становлення соціальних відносин і утворення соціальних груп; 3) як групова взаємодія, в основі якої лежать загальні обставини; 4) як ієрархія соціальних статусів особистостей, включених в діяльність системи, і соціальних ролей, які вони виконують на основі цих статусів; 5) як сукупність норм і цінностей, що визначають характер та зміст діяльності елементів системи.

Поняття суспільства та його сутність

Об'єктом соціології є суспільство як цілісна соціальна реальність, але це поняття не має однозначного визначення. Це пов'язане з низкою обставин: по-перше, це дуже широке за обсягом і високоабстрактне за характером поняття; по-друге, суспільство – надзвичайно складне, багат шарове і багатогранне явище, що дозволяє розглядати його у

різних ракурсах; по-третє, суспільство – поняття історичне, загальне визначення якого має охоплювати усі етапи його розвитку; по-четверте, поняття «суспільство» – стикова категорія соціальної філософії, соціології, історії, соціальної психології та деяких інших наук, кожна з яких по-своєму відповідно зі своїм предметом і методами дослідження визначає його; по-п'яте, це поняття використовується в житті дуже широко і багатозначно. Однак у всіх випадках термін «суспільство» використовується головним чином для позначення форм соціальної колективності, реальних або типізованих спільнот людей. Водночас цей термін може використовуватися ще в одному сенсі, коли він означає соціальність взагалі (при антитезі «суспільство-природа»). В цьому разі термін «суспільство» співпадає з поняттям «надорганічний світ», «соціокультурна реальність», «соціальна форма руху матерії», «соціум».

Соціологія розкриває сутність суспільства через діяльність людей, їх зв'язки, через потреби, інтереси, цінності, орієнтації; показуючи, що суспільство – цілісна система соціальної взаємодії, зіткнення різних інтересів, орієнтацій, видів активності людей, тобто, намагаючись з достатньою повнотою розібрати і відобразити в положеннях, теоріях багатоманітність і внутрішню неоднорідність суспільства. З точки зору соціології, суспільство – це особливий, надзвичайно складний вид організації суспільного життя. Воно включає в себе багатоманітність стійких соціальних взаємодій, всі інститути та спільноти, що локалізовані в рамках конкретних державно територіальних кордонів. Суспільству властиві механізми саморегуляції, які дозволяють йому підтримувати свою цілісність, впорядковувати відносини між інститутами та спільнотами, інтегрувати соціальні новоутворення та підкоряти своїй логіці поведінку основної маси населення, схиляючи людей, що живуть на відповідній території, відтворювати у своїх діях єдину тканину численних соціальних взаємодій.

У поясненні сутності та будови суспільства, механізмів його існування та розвитку особлива роль належить О. Конту, Г. Спенсеру, К. Марксу, Ф. Тьоннісу, Е. Дюркгейму, М.Веберу, В. Парето, Т.Парсонсу та ін. Вони першими почали застосовувати системний підхід до аналізу суспільства, який забезпечує єдність трьох аспектів його вивчення – історичного, функціонального та структурного, що дало змогу поєднати різні знання в єдину теорію суспільства.

Приступаючи до з'ясування суті суспільства, необхідно розмежувати такі поняття як «природа» та «суспільство». Трактуювання їх співвідношення в історії соціологічної думки було різним. Класична соціологія рішуче

відокремила соціальну реальність від природної. У ХХ ст. сформувалась так звана парадигма людської винятковості, або антропоцентричний підхід до вивчення соціальних явищ. Прояви глобальної екологічної кризи призвели до появи інвайронментальної (від англ. environment – довкілля) соціології. Нині утверджується ідея цілісної соціобіотехносфери як глобальної суперсистеми, в якій людське суспільство – лише одна з її складових.

Аби вірно уявляти таке явище як суспільство, слід також розрізнати три поняття – «країна», «держава» та «суспільство». Країна – частина світу, що має визначені кордони. Це наслідок територіального поділу світу. Держава – це політична організація країни, що включає тип режиму влади, органи і структуру правління. Суспільство є історичним результатом взаємовідносин людей. Це соціальна організація країни, основу якої складає соціальна структура. Але суспільство – це соціальна організація не лише країни, а й нації, народності, племені. Воно існувало й у ту епоху, коли не було країн та держав.

Суспільству властива низка **ознак**: – спільна територія; – універсальність; – автономність та високий рівень саморегуляції; – цілісність та сталість; – здатність підтримувати і відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків; – особливості розвитку культури, системи норм і цінностей, які лежать в основі соціальних зв'язків між людьми.

Отже, **суспільство** – це сукупність усіх засобів взаємодій та форм об'єднання людей, що склалися історично, проживають на спільній території, мають загальні культурні цінності та норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів. Тобто суспільство – це взаємодія не лише між людьми, а й між соціальними спільнотами, соціальними групами та соціальними інститутами, тобто між соціальними структурами. Власне зв'язки між ними і роблять суспільство стабільним, оскільки однієї міжособової взаємодії недостатньо для відтворення суспільства.

Суспільство як об'єкт дослідження соціології розглядається у двох аспектах. По-перше, як соціальний організм, що складається з взаємопов'язаного комплексу соціальних утворень, тобто соціальних інститутів, соціальних спільнот, груп та індивідів. Кожний компонент цього комплексу є відносно самостійним суб'єктом суспільного життя, виконує певні функції і перебуває у взаємодії з іншими компонентами. По-друге, як найскладніша природно-історична система. Отже, суспільство – це не будь-яка механічна сукупність людей, а відносно стійка система

соціальних зв'язків, відносин, що склалися між людьми в процесі історичного розвитку їх спільної життєдіяльності, спрямованої на відтворення умов для існування та задоволення життєвих потреб.

Внаслідок взаємодії всіх системоутворюючих факторів суспільство стає цілісною системою з новими якостями, яких немає в жодного із включених в систему елементів. На рівні суспільства індивідуальні дії, відносини, інтегруючись, утворюють нову **системну якість**, яку неможливо розглядати як просту суму елементів. У цьому відношенні системні зв'язки і відносини носять надіндивідуальний характер, в результаті своїх інтегральних властивостей суспільство є самостійною субстанцією, яка первина по відношенню до індивіда.

Суспільство як система здатне до самозбереження і самовідтворення. Це означає, що воно пристосовується до постійних змін у навколишньому середовищі, створюючи адаптивні механізми. Відтворюючись, суспільство не лише зберігає цілісність, а й змінюється. Виникають нові структурні елементи, норми та цінності. Тобто самовідтворення – це не самоповторення, а підтримання самоідентифікації суспільства, збереження загальних принципів його організації, якими воно відрізняється від інших суспільних систем. Самовідтворення здійснюється через взаємодію людей.

Структура суспільства має два аспекти: сукупність груп, спільнот; система сфер життєдіяльності. Залежно від останніх виділяють такі види відносин між індивідами та групами: матеріально-економічні (виробництво, розподіл, обмін); соціально-політичні (політичні, правові, моральні, класові, національні); духовно-культурні (релігійні, художньо-естетичні, наукові).

Матеріально-економічна сфера – це процес перетворення та освоєння природи з метою створення матеріальних умов і засобів життя. Джерелом розвитку економіки є суперечність між продуктивними силами та виробничими відносинами. До складу продуктивних сил входять люди та засоби виробництва. Останні в свою чергу поділяються на засоби праці та предмети праці. Виробничі відносини – це сукупність відносин в процесі виробництва на основі певного характеру власності. Відрізняються так звані технологічні відносини.

Американський вчений О. Тоффлер виокремлює такі компоненти суспільства – техносферу (система виробництва та розподілу), соціосферу (соціальні інститути), біосферу, сферу влади, інфосферу (інформація), психосферу.

Типологія суспільств

У науці розроблені різні підходи до типології суспільств.

Найбільш наочною, яка використовується у повсякденному житті, у політичній, економічній та інших сферах, є типологія **за національною (національно-державною) або територіальною ознакою**. Наприклад, українське, французьке, американське суспільства. Поряд з цими ознаками таке визначення імпліцитно містить оцінку історичного досвіду, культурного розвитку суспільства тощо. Воно означає сукупність соціальних взаємодій в межах певної території.

Особливості сучасного розвитку людства призводять до утворення мегарегіональних соціальних об'єднань, наприклад, європейського або навіть глобального суспільства. Але становлення таких суспільств відбувається складно, шляхом конфліктів та криз. Тому наразі багато дослідників піддають сумніву реальність цих суспільств.

Залежно від критерія **соціальної диференціації, рівнів управління** суспільства інколи поділяють на прості та складні. Основні ознаки простого суспільства: слабкий розвиток розподілу праці, невеликі територіальні розміри, незначна чисельність, що зумовлює відсутність значного майнового та соціального розшарування, класів та держави. Такі суспільства існували на ранніх стадіях розвитку людства, коли значну вагу мали кровні зв'язки та родоплемінна організація. Правовою основою суспільства є так зване звичаєве право. Складне суспільство сформувалось з інтенсифікацією розподілу праці, нагромадженням додаткового продукту, розвитком торгівлі, зростанням соціальної диференціації, зосередженням людей у містах. Класове розшарування зумовило перехід від звичаєвого права до позитивних законів. Для такого суспільства властиві різноманітні соціальні зв'язки, багаторівневе управління суспільством з боку держави.

Якщо за основний критерій брати **наявність писемності**, то суспільства можна поділити на дописемні, де люди вміли розмовляти, але не володіли знаковою системою фіксації мови, та писемні, де люди володіють абеткою та фіксацією звуку на матеріальних носіях. Писемні технології спричинили прискорення розвитку культури.

За **способом добування засобів існування** Г. Ленські та Дж. Ленські поділяють суспільства на такі типи: суспільства мисливців і збирачів, скотарські та садівничі, аграрні, традиційні, промислові та сучасні типи. Останні в свою чергу поділяються на суспільства першого світу (від XVIII століття дотепер) – США, Західна Європа, Японія, Австралія, Нова

Зеландія; суспільства другого світу (від початку ХХ століття до початку 1990-х рр.) – СРСР, держави Східної Європи; суспільства третього світу (від XVIII ст., коли вони були колоніями, дотепер) – Індія, африканські та південноамериканські країни; “нові” індустріальні країни – Бразилія, Мексика, Гонконг, Південна Корея, Сінгапур, Малайзія, Тайвань.

Беручи за основу **ціннісні критерії, джерела культурного розвитку**, Д. Рісман виділяє такі типи суспільств: традиційні (орієнтовані на традицію); суспільства, керовані зсередини (орієнтовані на себе); керовані ззовні (орієнтовані на інших).

Поширеною є типологія суспільств світу за **політичними режимами**, згідно з якою виділяють демократичні, авторитарні та тоталітарні суспільства. Близькою до неї є типологія, яку запровадив К. Поппер. Він розподілив суспільства на відкриті (демократичного типу) та закриті (тоталітарного та авторитарного типу).

За **панівною релігією** суспільства поділяють на християнське, мусульманське, буддійське тощо.

В соціології та низці інших наук протягом останніх двох століть набули поширення також типології, які здійснюються за інтегрованим соціокультурним критерієм. Їх можна поділити на дві групи.

До першої належать типології, що базуються на концепції **циклічного розвитку** суспільств. Згідно з нею, *кожне суспільство народжується, проходить певні етапи свого розвитку та врешті занепадає, ключові його характеристики протягом всього існування суспільства залишаються незмінними*. В переважній більшості ці типології здійснюються за так званим **цивілізаційним критерієм (суспільства-цивілізації)**. Це поняття детально розглядається у розділі про соціологію культури. В контексті даного розділу важливо те, що при класифікації суспільств увага фіксується на усіх формах життєдіяльності, але особливо – культурних зразках, ціннісних орієнтирах, цілях, мотивах діяльності індивідів. Згідно з цими концепціями існують православна, західна, мусульманська, африканська тощо цивілізації, спільною для яких є загальна культурна ідентифікація. В деяких аспектах може здатися, що така типологія близька до типології за релігійною приналежністю. Проте це не зовсім так. Тут береться культура в більш широкому значенні, ніж конфесійна. Наприклад, до західної цивілізації віднесені і католицькі, і протестантські народи, і навіть деякі православні.

Типології за цивілізаційним критерієм ведуть початок від теорії російського вченого М. Данилевського (1822-1885). Нині поширеною є цивілізаційна концепція С. Хантінгтона (1927-2008). З нею він виступив

наприкінці 1980-х рр. (тобто в часи завершення «холодної війни») на противагу концепції Ф. Фукуями про «кінець історії», тобто про перемогу ідей лібералізму у всесвітньому масштабі. На відміну від останнього, С. Хантінгтон у своїй книзі «Зіткнення цивілізацій» пророкував масштабне протистояння народів та культур. Події 11 вересня 2001 р. багато спостерігачів розцінили як початок здійснення пророцтва С. Хантінгтона. Причому, на його думку, найбільш інтенсивно зіткнення відбуватимуться в місцях цивілізаційних розломів, тобто там, де проходить межа між цивілізаціями. До одного з таких «кризогенних» регіонів він відносив й Україну, де сходяться кордони одразу трьох цивілізацій (західної, східноєвропейської православної та мусульманської).

Типології наступної групи базуються на так званій концепції **лінійного розвитку** суспільства, коли основні характеристики різних етапів його розвитку істотно змінюються. Автор однієї з таких типологій був К. Маркс. Вона базувалась на його формаційній концепції. Згідно з ним, ***суспільно-економічною формацією є конкретно-історичний тип суспільства, обумовлений певним способом виробництва та формою виробничих відносин.*** В формації виокремлюються базис (економіка) та надбудова (політика, духовність тощо). По суті базовим критерієм класифікації тут є спосіб виробництва. За поширеною інтерпретацією марксових поглядів вирізняють первісне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне та комуністичне суспільства.

Водночас деякі автори звертають увагу на те, що К. Маркс виділяв також азійське суспільство (до таких суспільств належали країни не лише Азії, а й Африки – Єгипет – та деяких інших регіонів світу), яке базувалося на державній власності на засоби виробництва, що зумовлювалося посушливим кліматом та великою роллю меліораційних систем, які не могли бути у приватній власності. Виокремлення азійського суспільства не вкладається в лінійну формаційну схему, що змусило деяких дослідників говорити, що зазначену у попередньому абзаці схему К. Маркс поширював лише на європейські та деякі інші країни.

У ХХ ст. в рамках лінійної концепції набуває поширення ще одна група типологій, згідно з якими суспільства класифікувалися за критерієм так званого **технологічного перевороту**.

До останньої третини ХХ ст. в рамках таких типологій здійснювався поділ суспільств на традиційні (або аграрні) та індустріальні. ***Традиційне (аграрне) суспільство – це суспільство з домінуванням сільсько-господарського виробництва, малорухомими соціальними структурами та з заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції.*** У

такому суспільстві суворо контролюються норми, соціальні структури, інститути, звичаї, поведінка індивідів. Спеціальні формування, освячені традиціями, вважаються непорушними.

Індустріальне суспільство – суспільство, яке базується на поглибленому поділі суспільної праці, промисловості як основній галузі народного господарства, ринку як фундаменті суспільних взаємодій, домінуванні індустріального технологічного укладу в більшості суспільних сфер. Останнє стосується, зокрема, й культури, для якої властива мас-культура, тобто масове виробництво культурних зразків.

До особливостей індустріального суспільства також належать: скорочення частки зайнятих в сільському господарстві та зростання частки зайнятих в промисловості (50-60%); інтенсивна урбанізація; виникнення націй-держав; соціальна та політична демократія, знищення станових привілеїв, правова рівність; зміна структури робочого і вільного часу (формування «суспільства споживачів»); зміни демографічного типу розвитку (низький рівень народжуваності, смертності, зростання тривалості життя, старіння населення, збільшення частки людей старших вікових груп).

Але з середини ХХ ст. у наукових колах почало відчуватися невдоволення концепцією індустріального суспільства. Дослідники почали звертати увагу на те, що особливості розвитку західних суспільств виходять за межі цієї концепції. Розпочалися дослідження нової якості суспільства, яке поставало, та, відповідно, спроби дати йому назву. Зокрема, у 1950-1960-х рр. на Заході починають поширюватися концепції інформаційного суспільства (автор терміну – Й. Масуда).

Але поняття інформаційного суспільства на Заході не прижилося. Дослідження показали, що інформація не існує без її носія, відтак вона не може бути позитивною характеристикою суспільства. Вихід з теоретичного тупика здійснив Д. Белл, який у 1973 р. опублікував книгу «Прийдешнє постіндустріальне суспільство». Згідно його концепції, суспільний розвиток проходить три стадії: аграрну (доіндустріальну), індустріальну та постіндустріальну. Зміна стадій зумовлюється змінами технологій, способу виробництва, форм власності, соціальної структури суспільства, соціальних інститутів, політичного режиму, культури тощо.

Сам термін **постіндустріального суспільства** віддзеркалив складність передбачити, які форми в майбутньому набуде суспільство. Д. Белл лише констатував, що нове суспільство не є індустріальним, воно слідує за ним в історичному контексті.

Водночас він все ж виокремив низку позитивних (тобто тих, що проявляються) ознак нового суспільства. До них належать: перетворення інформації на ключовий суспільний ресурс; зростання ролі таких сфер життєдіяльності як освіта, наука, сфера послуг тощо (постіндустріальними Д. Белл називає ті країни, де частка цих сфер у створенні ВВП сягає більше 50%); суттєва модифікація традиційної соціальної структури; кардинально змінений характер людської діяльності. Роль інформації як провідного ресурсу зумовлює формування світової економіки та глобальної інфраструктури.

Динаміка суспільного розвитку. Модернізація

Суспільство є динамічною системою, відтак воно постійно переживає зміни. Соціологія вивчає не будь-які суспільні зміни. Під **соціальними змінами** вона розуміє такі зміни в тих чи інших сферах суспільства, які призводять до якісно нового стану соціальної взаємодії, соціальної структури суспільства.

Сучасні теорії соціальних змін можна умовно поділити на три групи: соціокультурні теорії, які пов'язують соціальні зміни з динамікою культури суспільства, соціальних груп та індивідів (система цінностей, ідеології, способи накопичення та поширення знань, світоглядні орієнтації, наука тощо); технологічні теорії, які виводять зміст та спрямування соціальних змін з особливостей техніко-технологічного розвитку виробництва; соціально-економічні теорії, що намагаються пояснити соціальні зміни через призму встановлення змісту взаємодії економічного базису та надбудови.

Соціальні зміни відбуваються в будь-який момент функціонування суспільства. Крім того, вони водночас відбуваються у різних сферах суспільного життя. В сукупності соціальні зміни утворюють **соціальний процес**, тобто *послідовну зміну станів суспільства або його окремих підсистем*.

Слід зупинитись ще на одному понятті, яке характеризує соціальні зміни та процеси. Це поняття **соціального розвитку**. Його використовують у двох смислах. У вузькому смислі – це вдосконалення, поліпшення, зростання. У широкому – будь-які спрямовані комплексні зміни соціальної системи, які необов'язково позитивно оцінюються людьми. Тому інколи говорять про позитивний або негативний розвиток. Зокрема, кризовий розвиток суспільства. Це пов'язано й з тим, що будь-яка криза та навіть розпад соціальної системи врешті-решт веде до відмирання застарілих, неефективних соціальних форм, нехай вони були

цінністю для певних груп людей, та народження нових соціальних форм, більш адаптованих до умов життєдіяльності суспільства.

Тому більш коректним видається класифікація видів соціального розвитку, яка сформульована в річищі синергетичного підходу. Вчені, які його дотримуються, виокремлюють розвиток як диференціацію, ускладнення, та розвиток як спрощення.

Розвиток як диференціація, ускладнення, пов'язане з поняттям **соціальної еволюції**. Під нею розуміють *внутрішню єдину систему соціальних змін, які поступово ведуть до нових форм соціальних взаємодій, пов'язаних з пристосуванням до нових умов функціонування суспільства*.

При характеристиці соціальних змін, джерел соціальної еволюції важливе місце посідає проблема **факторів**. Звичайно, фактори соціальних змін можна поділити на: економічні, технологічні, політичні, соціокультурні, ідеологічні тощо. З точки зору системного підходу усі фактори можна розділити на дві групи:

- *внутрішні*, тобто умови, що склалися в самому суспільстві та стимулюють соціальні зміни. Наприклад, у 2010-2011 рр. пенсійну реформу в Україні стимулювали такі чинники як старіння населення, різке зростання частки осіб пенсійного віку та зменшення частки працездатного населення, що в свою чергу зумовлювало гігантський дефіцит Пенсійного фонду та загрозу колапсу солідарної пенсійної системи;

- *зовнішні*. Наприклад, суспільні зміни у СРСР наприкінці 1980-х рр. були пов'язані з падінням світових цін на нафту, привабливістю способу життя у західних країнах тощо.

Водночас слід зауважити, що будь-які зовнішні чинники виявляються дієвими тоді, коли вони призводять до формування внутрішніх умов соціальних змін у суспільстві.

Типологія соціальних змін та соціальних процесів різноманітна. Нижче наведені деякі з існуючих у соціології класифікацій.

Залежно від рівня соціальної взаємодії, стан якої змінюється, розрізняють соціальні зміни на *макрорівні* (зміни соціальних систем, соціальної стратифікації, соціальних інститутів, організацій тощо), *мікрорівні* (зміна положення чи ролі окремої особистості, наприклад, її вступ до певної громадської організації) та *мезорівні* (зміни в соціальному становищі окремих соціальних спільнот).

Залежно від сфер суспільного життя, зміни у яких відбуваються, розрізняють *соціально-економічні, технологічні, соціально-політичні, соціально-правові, соціокультурні* та інші зміни.

Залежно від елементів суспільства, зміни в яких відбуваються, виокремлюють: *структурні зміни* (зміни у взаємному розміщенні елементів соціальної системи; наприклад, реформи в Україні у 1990-2000-х рр. призвели до змін у структурі форм власності на засоби виробництва); *процесуальні зміни* (зміни в характері взаємодії елементів соціальних систем; наприклад, надання податкових пільг певним підприємствам або галузям призводить до зміни характеру конкуренції між товаровиробниками); *функціональні зміни* (зміни у функціональних характеристиках соціальних інститутів, наприклад, відновлення у вересні 2010 р. дії редакції Конституції України 1996 р. призвело до зміни функціональних характеристик інститутів президента, парламенту тощо); *мотиваційно-ціннісні зміни* (зміни у суб'єктивній регуляції соціальної поведінки, що виявляються у динаміці потреб, інтересів, мотивів, установок тощо, наприклад, поширення на ринку нових товарів – комп'ютерних пристроїв – поступово змінило структуру потреб населення).

З точки зору спрямованості інколи виділяють *прогресивні* та *регресивні* соціальні зміни. Під **прогресом** розуміють *вдосконалення, перехід від нижчих до вищих форм соціальної організації, зростання еволюційних можливостей*. Відповідно **регрес** – *це деградація, зниження рівня організації*. Водночас так само, як і у випадку з вузьким розумінням поняття соціального розвитку, визначення критеріїв прогресу є складною проблемою. Те, що одні соціальні групи вважають прогресом, інші можуть вважати регресом. Наприклад, розщеплення атому знаменувало науковий прогрес, але воно призвело до виникнення атомної зброї, завдяки якій було знищено багато людей. Або комп'ютери, винахід яких навряд чи хто буде негативно оцінювати, але впровадження яких у повсякденну, виробничу та інші сфери життєдіяльності спричинило такі негативні явища як погіршення здоров'я людини, трудоголізм тощо. Відтак до проблеми прогрес/регрес слід підходити комплексно, а суто технологічні зміни лише тоді можуть оцінюватися як прогресивні, якщо вони супроводжуються адекватними змінами у соціокультурній сфері.

Залежно від характеру соціальних змін, які відбуваються, виокремлюють:

– *революції* – стрибкоподібні зміни, які відбуваються водночас у багатьох важливих сферах суспільного життя та призводять до якісно нової системної якості суспільства. Наприклад, неолітична революція, яка мала наслідком перехід людства від привласнюючого господарства до господарства, що виробляє; промислова революція XVIII-XIX ст.ст.; науково-технічна революція XX ст. тощо);

– *реформи* – поступові та послідовні, як правило, керовані, зміни в одній або декількох сферах життя суспільства. Наприклад, податкова реформа в Україні у 2010 р., яка полягала у кодифікації податкового законодавства; пенсійна реформа тощо. Як правило, реформи протиставляються революції. Але реформи також розрізняються залежно від радикальності впливу на суспільне життя. Також реформи виділяють залежно від сфери, в якій вони відбуваються – політичні, економічні тощо.

Особливим видом соціальних змін є модернізація. «Модерний» означає «сучасний». Відтак модернізація у повсякденному сенсі означає вдосконалення, осучаснення. В соціології цей термін використовується для позначення соціальних процесів в двох смислах. У широкому смислі він означає будь-який процес технологічного вдосконалення суспільства, викликаного прогресом суспільних комунікацій, надання йому сучасних рис, здатних протистояти зовнішнім та внутрішнім викликам. У вузькому смислі **модернізація** означає сукупність економічних, соціальних, культурних, політичних змін, що відбулися в суспільстві в процесі індустріалізації та засвоєння науково-технічних досягнень. Його пов'язують насамперед з розвитком капіталізму, поширенням цінностей і досягнень саме цієї формації. Відтак ознаками модернізації стають становлення промисловості як провідної галузі народного господарства, проникнення індустріального технологічного укладу в усі сфери суспільного життя, соціальна диференціація, урбанізація, становлення мас-культури тощо.

Теорія модернізації містить також такі стрижневі ідеї: а) розвинутою може вважатися лише та країна, яка має значний рівень індустріалізації, стабільний економічний розвиток, віру суспільства у силу раціонального знання як основи прогресу, високий рівень якості життя, розвинуті політичні структури, високу частку середнього класу в структурі населення; б) суспільства, які не відповідають цим критеріям, належать або до «традиційних», або до «перехідних»; в) знаком розвиненості є західні країни (саме тому теорію модернізації інколи називають теорією «вестернізації»); г) модернізованість, розвинутість – комплексний феномен, який має технологічні, політичні, економічні, соціальні, психологічні аспекти; основою модернізації є науково-технічний і технологічний прогрес.

Розрізняли два види модернізації: органічну та неорганічну. *Органічна модернізація* була властива західним країнам та означала процес набуття суспільством вищезазначених рис завдяки внутрішнім ресурсам, підготовлений внутрішньою еволюцією суспільства. Натомість

неорганічна модернізація вважалася формою «наздоганяючого розвитку», подолання відсталості, реакцією на досягнення розвинутих індустріальних країн. Тобто вона здійснювалась завдяки зовнішнім стимулам.

Пізніше виникла теорія «запізнілої модернізації», автори якої виходять з того, що існує лінійний прогрес і поступовість стадій розвитку суспільства. Відповідно доіндустріальна фаза змінюється індустріальною, а потім – постіндустріальною. А запозичення “раціональних” соціально-економічних моделей найрозвинутіших країн, не підкріплене відповідними соціальними інститутами, структурами, соціальними якостями людини, призводять до «ірраціонально-індустріального» суспільства, яке поглинає більше соціальних ресурсів, ніж приносить соціальної віддачі. Усі ці аспекти важливі при аналізі трансформаційних процесів в українському суспільстві.

Контрольні питання

Як визначають поняття “суспільство” в соціології?

В чому полягає розуміння суспільства в “широкому” та “вузькому” сенсі?

Порівняйте поняття “країна”, “держава”, “суспільство.”

Назвіть основні ознаки суспільства.

Що таке соціальна система?

Розкрийте розуміння суспільства як соцієтальної системи.

За якими ознаками здійснюється типологія суспільств?

Назвіть формації, які за К.Марксом, пройшло людство в історичному розвитку.

Порівняйте основні риси доіндустріального та індустріального суспільств.

Які три стадії всесвітньої історії називає Д. Белл?

Що таке соціальні зміни? Наведіть їх типологію.

Приклади тестових завдань

Хто є автором визначення суспільства як системи відносин між людьми, заснованої на нормах і цінностях:

а) М. Вебер; 2) Т. Парсонс; 3) Н. Смелзер.

Суспільство – це:

а) частина світу, або територія, що має визначені кордони; б) політична організація країни; в) соціальна організація країни, основу якої складає соціальна структура.

Вкажіть типи суспільства за параметром технологічних переворотів:

а) індустріальне; б) капіталістичне; в) постіндустріальне; г) інтровертивне.

Який вчений ввів в обіг поняття „постіндустріальне суспільство”:

а) М.Вебер; б) К.Маркс; в) Д. Белл.

Який характер має процес модернізації в Україні:

а) органічної; б) неорганічної; в) першої і другої.

Література

Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; перевод с английского. – М.: Academia, 1999. – 783 с.

Вербець В.В. Соціологія: Навчальний посібник. / В.В. Вербець, О.А. Субот, Т.А. Христюк. – К.: Кондор, 2009. – С. 136-145.

Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К.: Основи, 1999. – С.66-89.

Соціологія: підручник для дистанційного навчання / М.П. Лукашевич, М.В. Туленков, А.В. Гринчук. – К.: Університет “Україна”, 2005. – С. 140-158.

Черниш Н.Й. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання. – 5-те вид., перероб. і доп. / Н.Й. Черниш. – К.: Знання, 2009. – С. 127-146.

Соціологія: підручник / за заг. ред. проф. В.П. Андрущенко, проф. М.І. Горлача. – Харків – Київ, 1998. – С. 178-208.

Соціологія: короткий енциклопедичний словник / уклад.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.; під заг. ред. В.І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736 с.

Соціологія: підручник / за ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2008. – С. 116-132.

Примуш М.В. Загальна соціологія: навчальний посібник / М.В. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – С. 199-234.

Танчин І.З. Соціологія: навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. / І.З. Танчин. – К.: Знання, 2007. – С. 114-135.

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

1. Сутність соціологічного підходу до поняття особистості.
2. Рольові концепції особистості.
3. Соціальна структура особистості.
4. Соціалізація особистості.

Сутність соціологічного підходу до поняття особистості

Сьогодні, коли розвиток суспільства дедалі більше визначається неречовими чинниками, а серед існуючих видів капіталу одним з найважливіших називають людський капітал, закономірним є зростання наукового інтересу до поняття людської особистості. Це поняття досліджується багатьма підгалуззями науки.

Не може пройти повз цю проблему й соціологія. Специфіка соціологічного підходу до поняття особистості полягає в тому, що воно досліджується крізь призму соціальних відносин, взаємозв'язку людини та суспільства. Адже саме людина є ключовим суб'єктом соціальних відносин. Її діяльність має цілепокладаючий характер, мотивується ціннісними орієнтирами. Відтак **соціологію особистості** можна визначити як *галузеву соціологічну теорію, що вивчає особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин.*

Оскільки людина включається в суспільне життя через соціальні спільноти, поняття особистості в соціології розкривається через логічне розгортання низки понять, зокрема, людини, індивіда, індивідуальності.

Поняття людини вказує на загальну родову ознаку. Людина є істотою водночас біологічною та соціальною. Це, на перший погляд, банальне визначення насправді не є безпроблемним. По-перше, в історії соціологічної думки точилася боротьба між біологізаторськими та соціологізаторськими концепціями людини. По-друге, в сучасному суспільстві біосоціальна природа людини дедалі більше піддається сумніву завдяки успіхам науки, зокрема, в клонуванні людини, які дають змогу деяким дослідникам стверджувати про те, що в перспективі біологічна основа людини не відіграватиме суттєвої ролі. Слід зазначити, що, попри існуючі успіхи, сьогоднішня наука не здатна клонувати людину одразу, без того, щоб її виносила жінка. Крім того, англійські вчені дійшли висновку, що при клонуванні все одно мають місце відхилення, отже, клон не є точною копією. Так само критично можна оцінити й твердження, що проблема заміни фізичної оболонки людини вирішується, зокрема, шляхом пам'яті людини, особливо електронної. Але ж основою цього так само виступає біологічне існування людини. Отже, основою соціальної природи людини є її біологічна природа.

Поняття індивід віддзеркалює входження людини до соціальних спільнот. **Індивід** є окремим представником соціальної спільноти. **Індивідуальність** віддзеркалює сукупність відмінностей людини від

інших індивідів. Вона виявляє себе в процесі спілкування з іншими людьми, а отже, в процесі соціальної комунікації.

Поняття особа віддзеркалює людину, яка втілює суспільні відносини та намагається в міру своїх сил і здібностей впливати на них.

Відтак **особистість** – це конкретна людина як система стійких якостей, властивостей, що реалізуються в процесі становлення соціальних зв'язків, в соціальних інститутах, культурі, тобто в соціальному житті.

Соціологічний підхід до поняття особистості розвивався протягом тисячоліть у соціальній філософії. Давньогрецькі мислителі називали світ людини мікрокосмом (Демокріт), відзначали єдиний характер людської душі, яка розпадається на індивідуальні душі (Платон). Остання ідея, яка характеризувала цілісність особистості, отримала розвиток в епоху Відродження у концепції Декарта, який висловив ідею щодо мислячої та протяжної субстанції. В пізніші часи Е. Дюркгейм твердив про перевагу колективних уявлень над світом індивідуального.

Але подальший технологічний розвиток цивілізації вплинув на умови розвитку особистості. Вчені відзначали зростаючий конфлікт між суспільством та особистістю. З. Фрейд ставив зростання психозу в залежність від того, що суспільство накладає всілякі табу на людину. Вже згадуваний Е. Дюркгейм досліджував феномен самовбивства. Невротизм в суспільстві вивчався філософами-неомарксистами. У 1970-х рр. соціопсихолог В. Франкл відзначав перетворення на хворобу такого явища як «недільний невроз», що полягає у неспроможності людини зайняти себе у вихідні дні. Отже, консерватизм людської природи, відставання прогресу людської природи від прогресу технологічного часто ведуть до того, що людина не здатна пристосуватися до нових умов.

Проте слід звернути увагу й на зворотній бік невротизму людини. В умовах швидкого зростання каналів комунікації зростають й можливості самореалізації особистості. Як пише Ю. Масієнко, «передозування спілкуванням веде до того, що на зміну стабільній особистості приходить особистість відносна, яка може гнучко змінювати ідентичності», а «особистість може спробувати себе в різних іпостасях».

Враховуючи особливості відносин особистості та суспільства в сучасну пору, можна дійти висновку, що в соціологічному підході до вивчення особистості слід виокремити статичні та динамічні аспекти. Тому предметом соціології особистості виступають: а) соціальна сутність людини; б) становлення особистості у процесі соціального життя.

Рольові концепції особистості

Будь-якій системі властиві, з одного боку, внутрішні зв'язки між елементами, які її складають, з іншого – зв'язки з навколишнім середовищем. Не є винятком і особистість як система стійких якостей та властивостей людини. Тому соціологічні концепції особистості можна умовно поділити на дві групи, які характеризують особистість як рольову характеристику людини, а також як її сутнісну характеристику.

Перша група концепцій фіксує зовнішнє поведіння людини, виходячи з того, що особистість є сукупністю соціальних ролей. Рольова концепція виникла в 1930-х рр. в американській соціопсихології. Одним з її фундаторів був Д. Мід. Вона була детально розроблена теоретиками структурного функціоналізму. Так, згідно з Т. Парсонсом, кожній соціальній ролі властиві такі ознаки: емоційність, спосіб одержання, масштаб, нормування, мотивація.

***Соціальну роль** визначають як відносно постійну та внутрішньо пов'язану систему дій, які є реакціями на поведінку інших осіб, яка протікає згідно з більш або менш чітко встановленими зразками, наслідування яким група очікує від своїх членів.* Якщо спростити це визначення, то можна сказати, що соціальна роль є фіксацією становища, яке займає людина в системі суспільних відносин. Вказуючи на соціальну роль, суспільство відносить людину до певної соціальної групи.

Соціальна роль визначається насамперед соціальним статусом людини. **Соціальний статус** – це місце особи в суспільній ієрархії. Критеріями статусу є влада, фінансові ресурси, вік, освіта, професійна спеціалізація, знання, етносоціальне походження тощо. Статуси розрізняються залежно від способу одержання. Вони бувають вродженими та набутими. В сталому суспільстві зростає роль вроджених статусів, натомість, коли суспільство проходить етап становлення, більш вагомими стають набуті статуси. Можливість змінити соціальний статус фіксується в понятті соціальної мобільності.

Ієрархія статусів фіксується у понятті **престижу**, що відображає значущість особи у суспільстві. Кожний статус має свої символи. Символи можуть мати речовий та неречовий характер. Соціальний статус відбивається як у зовнішньому поведінні і вигляді (одяг, мова, інші ознаки), так і у внутрішній позиції (установки, цінності, мотивації). Р. Мертон ввів поняття статусного набору, яке означає набір символів певного соціального статусу.

Поняття соціальної ролі характеризується **нормами**, тобто *вимогами, які ставляться до її носіїв*. Соціальна спільнота очікує від носіїв соціальної ролі виконання цих норм. Тому соціальну роль прийнято розглядати в аспектах рольового очікування та рольового виконання.

Рольове виконання стимулюється через систему санкцій. Це поняття більш детально розглядається в розділі, присвяченому соціальним девіаціям та соціальному контролю. Водночас в цьому розділі можна зауважити, що санкції бувають, зокрема, не лише негативними (покарання, штрафи тощо), а й позитивними (нагороди, подяки тощо) – якісне виконання соціальної ролі заохочується.

Враховуючи особливості розвитку суспільства, слід звернути увагу на те, що особистість, приймаючи соціальну роль, не стає пасивним об'єктом впливу, змушеним лише сприймати норми виконання ролі, які регламентовані без її участі. Особистість впливає на характеристику соціальної ролі, формування нових норм, видозміну існуючих.

Особливу увагу слід зосередити на понятті рольових конфліктів. Конфлікт може бути не лише міжособистісним, тобто відбуватись між людьми, які виконують різні (наприклад, між роботодавцем та найманим працівником) або однакові (наприклад, між працівниками однієї компанії) соціальні ролі, а й внутрішньособистісним. В рамках рольової концепції особистості внутрішньособистісний конфлікт важливий з двох точок зору. По-перше, він може виникнути внаслідок неякісного виконання індивідом соціальної ролі. По-друге, коли людина, як зазначав Г.Зіммель, водночас належить до багатьох соціальних кіл, а отже, відіграє водночас різні соціальні ролі, внутрішньособистісний конфлікт може відбуватися саме внаслідок необхідності виконання одним індивідом різних ролей, які можуть вступати у суперечність. Наведемо приклад. Людина водночас є працівником підприємства та матір'ю (батьком) дитини. Вимоги до працівника передбачають сумлінне виконання службових обов'язків. Але якщо дитина, наприклад, захворіла, то це може віддзеркалюватися на виконанні службових обов'язків. Тенденція приналежності індивіда до дедалі більшого числа соціальних груп можуть загострювати такі рольові конфлікти. Їх розв'язання значною мірою залежить не лише від інших людей, з якими спілкується індивід в процесі виконання соціальних ролей, а й від нього самого, його внутрішніх властивостей та якостей.

Отже, хоча рольова концепція формально віддзеркалює зовнішнє поведіння людини, вона водночас приділяє значну увагу внутрішньому світові людини. Адже виконання соціальних ролей вимагає від людини певних внутрішніх якостей та властивостей.

Соціальна структура особистості

Відтак ми логічно підійшли до розгляду наступної групи концепцій особистості. Вони акцентують увагу на внутрішньому світі людини. Йдеться не про феномен, ізольований від соціальних відносин, в які включений індивід, а про психосоціальне ядро людини, яке безпосередньо взаємодіє з соціумом, формується під його впливом, водночас здійснюючи на нього свій вплив.

Базовою основою поведінки людини служать її потреби. Окремі дослідники поділяють потреби на природні, до яких відносять потреби в їжі, сексуальному контакті тощо, та соціальні – насамперед потреби в спілкуванні, творчій самореалізації тощо. Таку класифікацію не можна визнати коректною. Адже параметри й тих потреб, які називають природними, формується в процесі спілкування з іншими індивідами.

А. Маслоу виокремив такі групи потреб: фізіологічні (потреби в їжі, сексуальних контактах тощо); екзистенційні (пов'язані з відчуттям безпеки та стабільності); соціальні (виражаються у потребі в приналежності до колективу, спільній діяльності з іншими); престижності; духовні. Цікавою є точка зору самого автора на їх ієрархію. «Ранній» А. Маслоу вважав, що першочергова увага на потреби кожного наступного рівня звертається після того, як відбувається задоволення потреб попереднього. Проте такий погляд був надто схематичним. Під час подальших досліджень А. Маслоу дійшов висновку, що в різні моменти життя для людини на перший план можуть виходити потреби різних рівнів. Він відкрив закон, згідно з яким задоволення потреб різних рівнів відбувається по синусоїді.

Жодна з потреб не є назавжди даною. Її параметри пов'язані з характером діяльності людини в спільноті. Це стосується навіть фізіологічних потреб. Наприклад, потреба людини в споживчих речовинах диктується тим, скільки енергії нею витрачено в процесі соціальної діяльності. Тому, знаючи, що зміна соціальних умов впливає на зміну параметрів потреб, а також виходячи з того, що потреби утворюють певну підсистему, яка прагне водночас до розвитку і до відносної стабільності, ми можемо зробити висновок про те, що зміна в якомусь з елементів цієї підсистеми веде до зміни якості усієї підсистеми. Відтак в кожний момент стабільність підсистеми залежить від того, наскільки задоволеними виявляються потреби кожного з рівнів.

Засоби задоволення потреб різноманітні. Вони мають речовий та неречовий характер. *Особливе ставлення, внаслідок чого потреби та інтереси людини або соціальної групи переносяться на речі, предмети,*

духовні явища, надаючи їм визначальні соціальні властивості, отримали назву **цінності**. Якщо взяти за точку відліку класифікацію потреб за А. Маслоу, то може здатися, що, чим нижче рівень потреб, тим більше засоби задоволення їх мають речовий характер і навпаки. Проте, оскільки у розвинутому суспільстві не лише духовні явища є продуктом спілкування соціальних суб'єктів, а й речі як засоби задоволення потреб навіть найнижчого рівня є наслідком людської праці, тобто вибудовування суспільних відносин, в основі будь-якої суспільної цінності насправді знаходяться саме соціальні відносини, спілкування. Саме це є справжньою цінністю. В процесі задоволення потреб людина формує ставлення до інших індивідів, груп, суспільства. Усвідомлюватися цей факт різними індивідами може неоднаково. Допомогти такому усвідомленню – одна з функцій соціології. Отже, **ціннісні орієнтації** – це соціальні цінності, які поділяються особою, виступають метою життя і основними засобами їх досягнення і тому набувають функції найважливіших регуляторів соціальної поведінки індивідів.

Оскільки соціальна діяльність є наслідком порушення рівноваги між зовнішнім середовищем та потребами, то відповідно збудник діяльності людини може знаходитися як поза людиною, так і всередині її. Адже соціальна діяльність є не простою реакцією на зовнішні стимули, а сукупністю усвідомлюваних дій, спрямованих на врахування інтересів та цінностей. *Внутрішні збудники дії людини отримали назву **мотивів*** її діяльності. Зовнішній стимул може перетворюватися на мотив, коли він стає суб'єктивно значущим, що відповідає потребам суб'єкта. Мотиви формують мету діяльності людини. Мотиви поділяють на релігійні, матеріальні, духовні, соціальні, економічні, естетичні.

Зрозуміло, що для людини потреба, мотив дії стають такими, коли вони усвідомлюються. Відтак формується певне психічне явище, в якому віддзеркалюються внутрішні потреби людини, які взаємодіють з соціальною дійсністю, зрештою сама дійсність, яка надає людині засоби для задоволення її потреб, уявлення про рівновагу між потребами та дійсністю та мету діяльності людини. Це явище отримало назву **установки**. Як вважав Д. Мід, установки людини породжуються соціальними чинниками, оскільки вона розвиває їх шляхом сприйняття установок інших індивідів.

Соціальною якістю людини є сукупність взаємопов'язаних елементів, які зумовлені особливостями соціальної взаємодії особистості з іншими людьми: мета діяльності, статуси, соціальні ролі, норми і цінності, сукупність знань, рівень освіти, соціально-

*психологічні особливості тощо. Сукупність повторюваних якостей людини як соціальної істоти утворює певний **соціальний тип**. Початок дослідження поняття соціального характеру відноситься до часів напередодні другої світової війни. Сучасні соціопсихологи серед поширених типів особистості називають такі: розчинена у суспільстві; відчужена від суспільства; амбівалентний тип; конформно-амбівалентний; нігілістично-амбівалентний. Інші виокремлюють традиційний, гармонічний, неадаптований типи тощо.*

Таким чином, поняття особистості індивідуально виражає значущі риси суспільства. Характеристиками особистості є самосвідомість, ціннісні орієнтації в соціальних відносинах, відносна самостійність щодо суспільства та відповідальність за свої вчинки.

Соціалізація особистості

Динамічний аспект особистості розкривається в концепціях соціалізації. Одними з їх фундаторів були П. Бергер та Т. Лукман. Під соціалізацією слід розуміти процес входження індивіда в соціум. Оскільки це входження відбувається через спільноти, воно віддзеркалює відносини індивіда з суспільством в цілому та окремими соціальними групами.

Змістом соціалізації є, зокрема, сприйняття та виконання норм, які регулюють життєдіяльність спільноти. **Соціальні норми** – це правила, що виражають вимогу суспільства, соціальної групи до поведінки особистості, групи в їх взаємовідносинах одного з іншими, соціальними інститутами, суспільством. Засвоєння індивідом норм викликає зміни в структурі особистості, діяльності людини. Отже, **соціалізація** – це процес впливу соціальних умов на життєдіяльність індивіда з метою включення його як дієздатного суб'єкта в систему суспільних відносин.

З іншого боку, включення нових членів породжує зміни в структурі самої групи, суспільства загалом, змушує еволюціонувати групову свідомість, групові оцінки, доповнює образ групи новими уявленнями. Це зумовлено тим, що людині властива діяльність, яка не обмежується пристосуванням до зовнішніх умов, а спрямована, зокрема, на перебудову їх в своїх інтересах. До впливу соціального середовища людина ставиться вибірково на основі сформованої у неї системи цінностей, і уже набуті соціальні якості виступають фільтром, через який просіюються імпульси соціального середовища. Відтак новий член спільноти здатний впливати на норми, які регулюють діяльність спільноти, а засвоєння норм індивідом є творчим процесом.

В цьому процесі можуть виникати суперечності між інтересами, цінностями, іншими елементами свідомості групи та її членів. Соціалізація супроводжується подоланням суперечностей, яке може мати вигляд розв'язання конфліктів, до рівня яких можуть загостритися суперечності.

Те, що під соціалізацією ми розуміємо процес, означає, що жоден індивід не здатен одразу засвоїти та освоїти норми, які регулюють діяльність спільнот. Це відбувається в ході навчання та практичної діяльності в рамках спільноти. Відтак виокремлюють форми соціалізації.

Умовно виділяють дві форми – адаптацію та інтеріоризацію. Під **адаптацією** розуміють пристосування індивіда до існуючих в спільноті соціальних норм, так би мовити, зовнішнє їх сприйняття. **Інтеріоризація** (від *interior* – внутрішній) є складнішим процесом, який пов'язаний, зокрема, з тим, що діяльність людини у складі спільноти впливає на перетворення внутрішньої структури особистості, зокрема, цінностей, якими керується людина. З іншого боку, саме в фазі інтеріоризації відбувається активний вплив самого індивіда на діяльність спільноти, її структуру, групову самосвідомість.

Говорячи про етапи соціалізації, неможливо не сказати ще про одне, фундаментальне для соціології особистості, положення. В соціології виокремлюють два принципово різних етапи соціалізації – первинний та вторинний. Під **первинним етапом**, або первинною соціалізацією, розуміють перші кроки з засвоєння соціальних норм дитиною. Зв'язуючою ланкою між нею та соціальними структурами виступає насамперед сім'я.

Людина в процесі життя постійно змінює групи, членом яких вона є. Функціонування цих груп регулюється різними нормами, які інколи можуть суперечити одна іншій. Відтак знання, цінності, орієнтації, установки, набуті людиною на попередніх етапах життя, змінюються в процесі її діяльності в нових групах, в процесі зміни умов життя.

Вторинна соціалізація характеризує той етап соціалізації людини, до якого вона підходить з уже сформованою самосвідомістю. Відтак якість вторинної соціалізації визначається як зовнішніми чинниками, так і особистісними характеристиками людини.

Зміна соціальних умов може бути наслідком не лише рішення самого індивіда, а й дії відносно не залежних від нього чинників. *Процес інтеграції, добровільної чи вимушеної, людини в нові соціальні структури внаслідок зміни соціальних умов має назву ресоціалізації.*

Саме на вторинному етапі соціалізації з'являється таке поняття як роздвоєння людської сутності. Невідповідність норм, які засвоюються індивідом на первинному і вторинному етапах соціалізації, може стати

джерелом асоціальної поведінки. Отже, зміна соціальних умов може бути настільки разючою, що людина може виявитися нездатною інтегруватися в нові соціальні структури. Тоді відбувається *процес втрати людиною своєї соціальної якості*, або **десоціалізація**. Явище десоціалізації, як і ресоціалізації, поширене в періоди радикальних соціальних змін, коли відбувається перехід від однієї соціальної формації до іншої, в періоди технологічних переворотів. Десоціалізація часто веде до депопуляції. Так, за даними істориків, в період неолітичної революції населення Землі скоротилось в десять разів. Значною мірою аналогічний період суспільство переживає й сьогодні. Його відмінність від попередніх етапів полягає в тому, що в суспільстві існують потужні структури та технологічні можливості свідомого впливу на процеси ресоціалізації.

Крім первинної та вторинної, існують й інші класифікації етапів соціалізації. Зокрема, окремі дослідники, відзначаючи важливу роль праці в процесі соціалізації, радикальну зміну соціальних умов життя людини залежно від її віку, виокремлюють такі стадії в процесі соціалізації як дотрудову, трудову та післятрудову.

Соціалізація характеризується різними **механізмами**. З. Фрейд виокремлював такі її механізми як імітація, ідентифікація, почуття сорому, почуття провини, фон Візе – пристосуванство, урівнювання, об'єднання, суперництво, конфлікт. В рамках культурологічного підходу виокремлюють підпорядкування, домінування тощо.

Взагалі серед **моделей** соціалізації часто виокремлюють моделі підкорення та інтересу. Не можна казати, що вони протистоять між собою, реалізуються окремо. Часто це відбувається водночас. Адже навіть модель підкорення ефективно діє, коли підкорення є свідомим. Навпаки, зацікавленість у входженні до соціальної групи не виключає необхідності поступового засвоєння норм, а до того – механічного їх дотримання.

Соціалізація індивіда відбувається завдяки **агентам соціалізації** – *соціальним структурам, які вводять людину в світ соціального, завдяки яким на індивіда транслиуються соціальний досвід, соціальні норми*. Такими агентами виступають сім'я, телебачення, колективи друзів, школа, трудові колективи тощо. Залежно від етапів соціалізації виокремлюють агентів первинної та агентів вторинної соціалізації.

Контрольні запитання

Охарактеризуйте особливості соціологічного підходу до вивчення поняття особистості.

В чому полягає сутність рольової концепції особистості?

Що означає поняття соціальної ролі?

Від чого залежить ефективність виконання соціальної ролі?

Наведіть типологію потреб людини.

Назвіть структурні елементи внутрішнього світу людини. Від чого залежить їх формування?

Від чого залежить задоволення потреб людини?

Що таке мотив діяльності людини? Від чого він залежить?

Що таке соціальний тип особистості? Наведіть його типологію.

В чому полягає сутність процесу соціалізації?

В чому полягає відмінність між первинним та вторинним етапами соціалізації?

Як відрізняються між собою такі форми соціалізації як адаптація та інтеріоризація?

Що означає поняття агент соціалізації?

Наведіть приклади структур, які здійснили найбільший вплив на Ваше становлення як особистості.

Приклади тестових завдань

Як сучасна соціологія трактує сутність людини:

а) як біологічну; б) як біосоціальну; в) як інформаційну.

Поняття індивід віддзеркалює:

а) сукупність відмінностей людини від інших людей;

б) входження людини в соціальні спільноти;

в) біосоціальну сутність людини.

Поняття індивідуальності віддзеркалює:

а) сукупність відмінностей людини від інших людей;

б) входження людини в соціальні спільноти;

в) біологічну сутність людини.

Які чинники соціального статусу є природними:

а) етнічність; б) раса; в) адміністративна посада; г) освіта.

Внутрішні збудники дій людини називаються:

а) стимулами; б) мотивами; в) установками.

Яка фаза соціалізації сприяє становленню відданості індивіда до соціальної групи:

а) адаптація; б) персоніфікація; в) інтеріоризація.

Література

Гіденс Е. Соціологія / пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. О. Іващенко. – К.: Основи, 1999. – С. 34-63.

Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О. Злобіна. – К.: НАН України; Інститут соціології, 2004. – 400 с.

Ігнатов В.А. Личность: сущность, становление, развитие: учебн. пособие для студ. вузов гражданской авиации / В.А. Ігнатов, Е.Ф. Сластенко, И.П. Челюканов. – К.: КИИГА, 1992. – 203 с.

Кон М. Складність діяльності та особистість за умов докорінних змін: порівняльний аналіз Польщі й України / М. Кон, В. Зборовський, К. Яницка та ін. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №1. – С. 128-154.

Курошева Г.М. Личность, общество, государство: сб. науч. тр. / Санкт-Петербургский гос. ун-т водных коммуникаций / Г.М. Курошева (отв. ред.), О.А. Лиходій (отв. ред.). – СПб: СПГУВК, 2000. – 191 с.

Любарська О.М. Основи соціалізації особистості: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. Миколаївський держ. ун-т ім. В.О. Сухомлинського / О.М. Любарська. – Миколаїв: Іліон, 2008. – 212 с.

Наумова Н.Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения / Н.Ф. Наумова. – М.: Наука, 1988. – 200 с.

Немировский В.Г. Социализация личности. Теория исследования и опыт / В.Г. Немировский. – Красноярск: Красноярский университет, 1989. – 193 с.

Піча В.М. Соціологія: загальний курс: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України / В.М. Піча. – К., Каравела, 1999. – С. 70-74.

Платонов К.К. Структура развития личности. / К.К. Платонов. – М.: Наука, 1986. – 255 с.

Смелзер Н. Соціологія / Н. Смелзер; пер. с англ. – М.: Фенікс, 1994. – С. 94-129.

Соціологія: підручник / за заг. ред. В.П. Андрущенко, проф. М.І. Горлача. – Вид. 3-тє, перероб. і доп. – Київ-Харків, 1998. – С. 271-309.

Соціологія: підручник / за ред. В.П. Городяненка. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – С. 197-230.

Харчева В. Основы социологии: учебник для средних специальных учебных заведений / В. Харчева. – М.: Логос, 1997.- С.28-68, 123-136.

Черниш Н.Й. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н.Й. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – С. 170-190.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

1. Соціальні групи.
2. Поняття соціальної структури суспільства та її основні компоненти.
3. Соціальна стратифікація.
4. Соціальна мобільність.

Соціальні групи

Протягом життя люди опиняються членами багатьох груп – великих та малих, професійних та аматорських, вікових та статевих, формальних та неформальних. У зв'язку із цим проблематика соціальних груп завжди цікавила соціологію, навіть на початку її розвитку, коли пріоритетним вважалося вивчення суспільства як єдиного цілого.

Перший етап дослідження соціальних груп пов'язаний з поділом груп на первинні та вторинні (Ч. Кулі). У межах цього підходу вперше було поставлене питання про одночасну участь людини у декількох соціальних групах, кожна з яких впливає на процес її становлення та розвитку.

Найбільш динамічним періодом у вивченні соціальних груп стали 1920-1940 рр., коли дослідження соціальних груп набули прикладного характеру. Великий внесок у дослідження соціальних груп у промисловості зробив Е. Мейо, який розробив, зокрема, поняття виробничого колективу як різновиду основної соціальної групи.

Соціально-психологічний напрям у дослідженнях соціальних груп започаткували Дж. Морено та Е. Богардус. Саме вони сформулювали методику соціометрії – вивчення та визначення рівня міжособистісної взаємодії в соціальній групі та започаткували поняття «соціальної відстані» та «соціальної дистанції», які визначають психологічні відносини всередині групи та між групами.

Наприкінці 1930-х рр. К. Левін висуває теорію групової динаміки, яка пояснює функціонування малих груп, закономірності формування їх структури, взаємовідносини індивідів між собою та у межах групи, відносини груп між собою та з соціальними інститутами. Протягом 1940-х рр. американські соціологи під керівництвом С. Стауффера проводили дослідження соціальних груп в армії США, спрямовані на підтримання високого морального духу солдат.

У 1950-1980-х рр. значний внесок у розробку теорії соціальних груп зробили Р. Бейлз, Дж. Хоманс, У. Уайт, Т. Ньюком, Л. Фестіпгер. Окрім класичних розробок малих та великих, первинних та вторинних,

формальних та неформальних груп дослідники звертають увагу на добровільні асоціації, харизматичні групи, бюрократію, тобто механізми, які зв'язують групу з соціальною організацією. Відтак дослідження соціальних груп все тісніше пов'язуються з вивченням організацій.

Соціальні групи є базовою категорією соціології, яка віддзеркалює їх роль як базової ланки суспільства, об'єднує індивідів та інституціоналізує їх участь у суспільному житті.

Соціальна група – це сукупність індивідів, яка характеризується спільними інтересами, установками і орієнтаціями, нормативною регламентацією спільної діяльності людей у межах просторово-часового контініуму. До цих ознак можна додати й інші. Так, соціальна група має власну рольову структуру, виконує певні функції у системі суспільних відносин тощо.

Структура соціальної групи складається з трьох основних елементів: діяльність групи; міжособистісні відносини її членів; внутрішньогрупові комунікації. Слід також зазначити такі елементи структури соціальної групи, як групові процеси, групові цінності, норми та санкції, а, також внутрішньогрупові протиріччя. Характер останніх визначається не лише діяльністю або бездіяльністю членів групи, а й взаємодією між групами, а також впливом суспільства та його структур.

Групові норми слід розглядати у широкому сенсі як соціальні норми, які діють у суспільстві і є обов'язковими для кожної групи та всіх її членів, та водночас у вузькому – як правила, вироблені самою групою і обов'язкові для дотримання кожним з її членів, без чого спільна діяльність стає неможливою. Як і цінності, норми виступають регуляторами діяльності групи.

Групові санкції тісно пов'язані з груповими нормами – за допомогою санкцій група примушує своїх членів дотримуватись її норм. Для цього використовується два різновиди санкцій – заохочування та заборони. Використання першого типу санкцій є більш бажаним, оскільки у цьому випадку група не лише примушує а й створює сприятливі умови для дотримання умов.

В основі типології соціальних груп можуть бути багато критеріїв. Наочними є класифікації, які здійснюються за професійною (наприклад, будівельники, архітектори, викладачі тощо, які є носіями професійної традиції, культури та етики), віковою (дитячі, молодіжні, осіб пенсійного віку), статевою (чоловічі та жіночі), релігійною (релігійні громади, секти тощо), політичною (члени партії, депутати, члени уряду тощо) ознаками, місцем на виробництві (бригада будівників, робітники цеху, колектив

фірми, колектив кафедри в університеті), субкультурою (хіпі, футбольні уболівальники тощо), способом пересування (автолюбители, пішоходи, пасажери) та іншими критеріями.

Водночас існують специфічні соціологічні типології соціальних груп. Зокрема, за способом організації групи поділяються на формальні та неформальні. **Формальні групи** – це такі групи, мета та структура яких заздалегідь визначена, наприклад, військові підрозділи або виробничі колективи. Мета, внутрішня структура та ієрархія, лідер, система санкцій та винагород у формальних групах визначається офіційними документами – уставами, законами, наказами, кодексами тощо.

Неформальні групи – це такі групи, соціальні зв'язки і відносини всередині яких формуються під впливом певного соціокультурного середовища, в якому ці групи виникають, в процесі діяльності їх членів задля досягнення поставленої мети. Мета групи може бути чітко не сформульована і навіть не усвідомлюватись її членами.

За ступенем частоти соціальних контактів соціальні групи розподіляються на первинні та вторинні.

Первинні групи – це невеликі за чисельністю, тісно інтегровані соціальні групи, члені якої за рахунок частих повсякденних контактів добре знають один одного та тісно пов'язані між собою. Наприклад, сім'я, група друзів, студентська група, мешканці одного будинку, відділ в установі.

Вторинні групи – більш численні групи, які можуть складатись з кількох первинних груп, та в яких спілкування індивідів як безпосереднє, так і формалізоване. Вони менш інтегровані порівняно з первинними, ступінь впливу їх на кожного члена нижчий. Прикладом вторинної групи може служити мешканці мікрорайону, великий виробничий підрозділ.

За належністю індивіда групи поділяються на інгрупи та аутгрупи.

Інгрупи – це соціальні групи, які індивід визнає як «свої» і до яких відчуває свою належність. Наприклад, «моя сім'я», «мої друзі», «наш клас».

Аутгрупи – це групи, до яких члени інгрупи відносяться як до чужих. Наприклад інші сім'ї, інша компанія підлітків, інша релігійна община, інший етнос, інший соціальний клас.

Номінальні групи – за віком, місцем проживання, ціннісними орієнтаціями – виокремлюються безпосередньо дослідником. Вони не передбачають обов'язкових, тим більш безпосередніх зв'язків між індивідами.

Тісно пов'язаними між собою є *групи членства* та *референтні групи*. Дану класифікацію ввів у науковий обіг Г. Хеймен. Велику роль у її дослідженні, особливо у вивченні референтних груп, відіграли М. Шериф і Г. Келлі. Критерієм цієї класифікації є тип зв'язків індивіда з групою.

Референтна група – це реальна або уявлена соціальна група, яку індивід сприймає як еталон, з яким він співвідносить своє соціальне становище, поведінку та установки, і до якої він прагне потрапити. Натомість **група членства** є соціальною групою, до якої індивід вже належить. Тривалий час вважалось, що референтна група протистоїть групі членства, оскільки група є референтною саме тому, що індивід прагне стати її членом. Останнім часом у соціології припускається інша трактовка, відповідно до якої референтною може вважатись і група членства. Наприклад, для юнака, що зустрічається з дівчиною і враховує думку своєї родини про неї, референтною групою є його родина.

Референтна група виконує не лише функції соціального порівняння, а й соціалізації, сприйняття соціальних норм і цінностей бажаної групи. Референтна група також виступає орієнтиром соціального переміщення індивіда.

Крім того, у соціології існує поняття **квазігрупа** – нестійка, неформальна сукупність людей, об'єднана, як правило одним або дуже невеликою кількістю типів взаємодії, що має невизначену структуру і систему цінностей і норм. Прикладом є черга в магазині. До характерних рис квазігруп відносяться: анонімність (індивід, відчуваючи себе невпізнаним, не відчуває соціального контролю та відповідальності); схильність до зовнішнього впливу (члени квазігрупи більш схильні до впливу ззовні, ніж індивіди, що знаходяться поза її межами); соціальна інвазивність (полягає у швидкій передачі емоцій, настрою, а також у їх швидкій зміні); неусвідомленість (члени квазігрупи нібито розчиняються в її середовищі і керуються колективними неусвідомленими інстинктами, а дії мають ірраціональний та непередбачуваний характер).

Найбільш стійкими квазігрупами є **соціальні кола**, взаємодія всередині яких спрямована практично виключно на обмін інформацією і які можна визначити як соціальні спільноти, створені з метою обміну інформацією між їх членами. Основна функція соціальних кіл полягає у обміні поглядами, новинами, коментарями та аргументами. Вузька спрямованість взаємодій, пасивність та відсутність єдності роблять соціальні кола нестійкими соціальними утвореннями. Разом з тим індивіди, що утворюють соціальні кола, проходять певний відбір, головним чином за двома критеріями: спільна зацікавленість в предметі

дискусії (клуби за інтересами, кола футбольних уболівальників, вуличні зібрання людей, що обговорюють політичні події тощо); приналежність до певної субкультури (ділові кола, привілейовані кола вищих прошарків суспільства, кола професіоналів, які обговорюють вузькопрофесійні, специфічні питання тощо).

*Різновідом квазігрупи є **натовп**, характерною рисою якого є гранично малий діапазон взаємодій її членів, що зводиться майже виключно до спільного схвалення або спільного засудження.*

Аудиторія – це об'єднання людей на чолі з комунікатором (наприклад, концертна або радіоаудиторія). Існування цього типу груп визначається єдиним видом соціального зв'язку – передачею або прийомом інформації безпосередньо або за допомогою технічних засобів.

Аналізуючи поняття соціальної групи, слід виділити проблему взаємодії групи та індивіда, яка включає, серед іншого, вплив норм групової більшості, вплив меншості групи на індивіда, наслідки відступу індивідом чи деякими індивідами від групових норм тощо. Існують різні варіанти ставлення індивіда до групових правил і цінностей: свідоме сприйняття; вимушене прийняття під загрозою санкції; демонстрація антагонізму; ігнорування тощо. Залежно від цього формуються різні типи поведінки індивідів в групі. Одним з них є **конформізм** – підпорядкування груповому тиску, пасивне пристосування. Підпорядкування може супроводжуватися внутрішнім конфліктом, а може обійтись без нього. Для досягнення компромісу має значення стиль поведінки членів групи. Він може бути безкомпромісним, категоричним або гнучким, здатним до компромісів.

Поняття соціальної структури суспільства та її основні компоненти

Соціологія розглядає поняття соціальної структури суспільства у кількох аспектах. У загальному розумінні це внутрішній устрій суспільства, система зв'язків між його структурними компонентами. Загалом соціальну структуру суспільства можна розглядати як розподіл суспільства на сфери життя: економічну, соціально-політичну, культурну тощо.

У вузькому розумінні соціальну структуру суспільства розглядають як соціальну стратифікацію і диференціацію, під якими розуміють усі значущі відмінності між індивідами, соціальними групами, стратами, класами у процесі їх життєдіяльності.

Поняття соціальної структури тісно пов'язано з поняттям соціальної системи і об'єднує два компоненти – соціальний склад та соціальні

зв'язки. Соціальний склад – це сукупність елементів, що утворюють соціальну структуру, а соціальні зв'язки – сукупність взаємозв'язків соціальних верств, класів, страт та груп.

Таким чином, **соціальна структура суспільства** – це сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих, упорядкованих одна щодо іншої соціальних спільностей, соціальних верств, станів і відносин між ними. Соціальна структура являє стійкий зв'язок елементів у соціальній системі, відображає суб'єктивний поділ суспільства на окремі спільності, верстви, стани, які об'єднуються на підставі однієї або кількох ознак, що надають їм неповторної своєрідності і розрізняються за їх суспільним становищем, місцем і роллю у системі соціальних відносин.

Основою соціальної структури є **соціальна спільність**, що становить *реально існуючу сукупність індивідів і відрізняється соціальними зв'язками та відносною цілісністю*. Об'єднання індивідів у соціальні спільності відбувається на підставі різних ознак та критеріїв, за якими виокремлюють соціально-класові, демографічні, етнічні, політичні, релігійні, територіальні та ін. спільності, які відіграють роль складових елементів соціальної структури суспільства.

Соціальні спільності бувають формальні й неформальні, спонтанні й інституціоналізовані, новітні й такі, що склались історично.

У будь-якому суспільстві є певна кількість спільностей, верств, страт та груп, які: посідають різні позиції у внутрішній ієрархії суспільства, в диференціації його населення за критеріями: влада, власність, місце і роль у суспільному виробництві та розподілу прибутку тощо; пов'язані політичними, економічними та культурними відносинами, виступають суб'єктами функціонування соціальних інститутів. Чим більш розвинутим є суспільство, тим багатшою і різноманітнішою є його соціальна структура. Соціальна структура є своєрідною анатомією суспільства, що відображає його об'єктивно обумовлену диференціацію, поділ на великі та малі соціальні спільності, які відрізняються становищем, місцем та роллю в системі соціальних відносин. Основу соціальної структури суспільства складають соціальні спільності людей, які визначаються за становищем верств, класів та груп у системі здійснення влади, рівнем прибутку, престижністю або непрестижністю належності до певної спільності, її соціальним статусом, рівнем освіти, культури тощо.

При визначенні соціальної структури завжди повинен враховуватись тип суспільства: безкласовий, рабовласницький, кастовий, феодалський, буржуазний, демократичний тощо. Кожному типу властиві власні стійкі економічні, соціальні, політичні відносини та процеси, шляхи розвитку та

соціально-політичні перетворення. В кожному типі суспільства, що сформувався історично, чітко виділяються панівні соціальні спільності, верстви, стани, що визначають зміст суспільних відносин, обумовлені формою власності на засоби виробництва та відрізняються характером виробничих відносин індивідів.

Виникненню історичних спільностей передували або супроводжували його об'єктивні процеси, вирішальним з яких був процес поділу праці. **Суспільний поділ праці** – поділ в суспільстві різних соціальних функцій, що реалізуються певними соціальними спільностями, групами людей і супроводжується виділенням різних сфер життєдіяльності суспільства (промисловість, сільське господарство, наука, мистецтво, армія тощо).

Соціальна стратифікація

Для характеристики соціальної структури суспільства велике значення має вироблена в американській соціології теорія стратифікації, якої сьогодні дотримується більшість сучасних соціологів. У соціологічному розумінні **поняття страта** включає великі групи людей, загальною ознакою яких є виробничі, політичні, демографічні та інші характеристики, та які оперують поняттями соціального становища, соціального статусу, престиж, що розподіляють індивідів між вищими та нижчими стратами суспільства, характеризують різні рівні доходів та, відповідно, стиль життя, культурний та освітній рівень, різні зразки поведінки.

Відповідно до теорії стратифікації кожна соціальна група, спільність стратифіковані. Соціальна стратифікація є водночас станом та процесом. Вона виступає як об'єктивне явище життя та «портрет» суспільства.

Загалом **стратифікацією** є структурування нерівностей між соціальними спільностями, верствами, прошарками та групами людей, яке визначає, по-перше, структуру суспільства, по-друге, систему ознак соціального розшарування та нерівності. Критеріями стратифікації є різні ознаки: політичні, економічні, расові, релігійні тощо. Складовою концепції стратифікації є теорія соціального статусу.

Історичний розвиток людства дав приклад багатьох систем соціальної стратифікації, зокрема, рабство, кастовий устрій суспільства (існує в Індії), становий устрій. Наприклад, у феодальному суспільстві виокремлювались стани дворян, селян, міщан тощо. Усі зазначені системи стратифікації мають переважно закритий характер, тобто окремі

індивіди не вільні переходити з однієї страти до іншої. Кожна страта відрізняється особливостями правового та іншого статусу. Найбільш закритою серед перелічених є кастова система стратифікації. На противагу вищезазначеним, поширена сьогодні класова стратифікація суспільства є відкритою системою. Тобто індивіди мають право, змінивши вид діяльності, переходити в інші суспільні страти. З цим пов'язана формальна рівність усіх громадян перед законом, незалежно від класової приналежності.

Виникненню соціальних класів сприяли суспільний поділ праці, розшарування та диференціація людей на соціальні спільності. Спочатку поняття клас використовувалось для визначення класу бідняків, але вже у ХІХ ст. європейське суспільство зображується як класове, а загальноприйнятим стає уявлення про те, що класи визначають соціальне обличчя суспільства, тенденції та напрямки його розвитку.

Вперше розгорнуту картину класового суспільства дав К. Маркс. У межах марксизму ***суспільні класи** визначаються як великі групи людей, що розрізняються за їх місцем у історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношеннях до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а, отже, за способами отримання та розмірами тієї чи іншої частки суспільного багатства, якою вони володіють.*

Класові відносини, за К. Марксом, неминуче передбачають експлуатацію одного класу іншим, присвоєння одним класом результатів праці іншого. Такі відносини постійно відтворюють і породжують соціальний конфлікт, що є основою соціальних змін у суспільстві. Суб'єктивними і об'єктивними ознаками класу є володіння ресурсами, але це не обов'язково супроводжується усвідомленням належності до класу та близькості його інтересам. Тільки коли члени суспільства усвідомлюють свою класову належність і починають діяти спільно в інтересах соціального класу, він стає повністю сформованим. На думку К. Маркса, в епоху розвинутого капіталізму існують два основні класи – буржуазія та пролетаріат.

Альтернативну теорію соціальних класів запропонував М. Вебер. До економічних чинників структурування нерівностей та, відтак, ознак соціальних класів він додав інші, зокрема, престиж, передбачаючи, що клас становить групу людей зі схожими можливостями просування соціальною драбиною. Погоджуючись з тезою К. Маркса про те, що ставлення до власності є базовим статусним розподілом у суспільстві і основою виникнення класів, М. Вебер надавав набагато більшого

значення розподілу всередині основних класів (проміжним класам). Зокрема, він виділяв клас власників та торговців, розбивав на кілька класів робітничий клас залежно від типу власності підприємства, де працюють робітники, та можливості підвищення свого статусу. Окремо М. Вебер розглядав бюрократію – клас професійних управлінців як необхідну ланку сучасного суспільства.

Завершуючи огляд концепцій соціальної стратифікації, не можна обійти увагу концепцію соціальної структури, яка була розроблена Д. Беллом та властива, на його думку, постіндустріальному суспільству. Згідно з його схемою, соціальна структура американського суспільства поділяється на три блоки. Перший утворюють статусні групи, стратифікація яких базується на знанні. Таких груп чотири – клас професіоналів (науковців, інженерів, адміністраторів тощо); техніки та напівпрофесіонали; службовці та торгівельні працівники; ремісники та напівкваліфіковані робітники. Другий блок утворюють статусні групи, які розрізняються за сферами професійної діяльності. Таких груп п'ять – економічні підприємства та комерційні фірми; уряд (бюрократія); університети та науково-дослідні інститути; соціальна сфера (лікарні, служби побуту тощо); військові. Нарешті, третій блок – це політична організація суспільства, яка поділяється на вищий ешелон влади та політичні групи, до яких належать соціальні об'єднання та групи тиску (партії, еліти, етнічні групи, інші носії специфічних інтересів).

Соціальна мобільність

Соціальною мобільністю є процес переміщення соціальних суб'єктів між елементами соціальної структури суспільства.

Соціальну мобільність визначають за різними критеріями. Зокрема, за напрямками переміщень розрізняють мобільність горизонтальну, тобто переміщення без істотної зміни соціального статусу, та вертикальну, яка супроводжується зміною соціального статусу. В свою чергу вертикальна мобільність поділяється на висхідну (переміщення до соціальної групи з більш високим статусом) та низхідну.

Залежно від суб'єкта переміщень розрізняють мобільність індивідуальну та групову. Остання означає зміну соціального статусу одразу для всієї соціальної групи. Це може відбуватися внаслідок, наприклад, підвищення заробітної платні для певної професійної групи або зростання попиту на її послуги.

Крім того, соціальну мобільність розрізняють за сферами: економічна, політична, соціальна, культурна тощо.

Інтенсивність соціальної мобільності залежить від особливостей розвитку суспільства, економічної кон'юнктури, демократичності соціальних відносин, рівня життя населення.

Постіндустріальному суспільству властива інтенсивна вертикальна мобільність. Чим відкритіші канали вертикальної мобільності, тим більш демократичним є суспільство. Штучно стримувана мобільність веде до стагнації суспільства.

Водночас нічим не стримувана мобільність призводить до кризи у суспільстві, коли повністю змінюється не лише правляча верхівка суспільства, а й страти, які наближені до неї та підтримують її. Тому суспільства виробляють механізми, що стримують соціальну мобільність. До них належить, зокрема, конкуренція, яка проявляється у боротьбі за підвищення соціального статусу. Ці механізми не дають мобільності досягнути критичного рівня, за яким починається дезінтеграція суспільства.

До традиційних **каналів соціальної мобільності** належать, зокрема, професійна діяльність (виробничі, наукові, управлінські, спортивні тощо організації), сфера освіти (освітні установи не лише дають знання, а й здійснюють селекцію), родина (виховання, знання та вміння, отримані в родині, зв'язки, які дає родина відповідно своєму соціальному статусу, значною мірою визначають подальше життя людини), політична діяльність (важливим каналом мобільності є політичні партії та інші політичні організації), армія (за даними П. Сорокіна, з 96 римських імператорів 36 отримали верховну владу через службу в армії) тощо.

Водночас просування каналами соціальної мобільності неможливе без функціонування **механізмів соціальної мобільності**, до яких можна віднести, зокрема, відбір за принципами ефективної професійної діяльності індивіда, соціальних зв'язків, ступеня відданості керівництву організації тощо.

Контрольні запитання

Перерахуйте структурні елементи суспільства.

Які функції виконують соціальні групи у суспільстві?

Яку роль відіграють норми і санкції у житті соціальних груп?

Яка класифікація соціальних груп частіше за все зустрічається у науковій літературі?

Охарактеризуйте первинні та вторинні, формальні та неформальні групи.

Дайте визначення референтній групі та групі членства.

Що таке квазігрупи і якими специфічними рисами вони відрізняються?

Що таке інгрупи і аутгрупи?

Охарактеризуйте відмінність у трактуванні соціальних класів К. Марксом та М. Вебером.

Охарактеризуйте особливості соціальної мобільності у сучасному українському суспільстві.

Приклади тестових завдань

Основоположником теорії малих груп є:

а) Р. Мертон; б) Е. Гіденс; в) Ч. Кулі.

Що не є ознаками соціальної зрілості групи?

а) усвідомлення власних інтересів; б) протиставлення групи іншим аналогічним групам та конкуренція з ними; в) наявність визнаних в групі норм поведінки.

Якою соціальною групою є сім'я:

а) великою; б) середньою; в) малою.

Відносини в первинній групі носять:

а) особистісний характер; б) неформальний характер; в) формальний характер; г) інструментальний (діловий) характер.

Що з наведеного не є каналом соціальної мобільності:

а) рівень освіти; б) соціальний статус батьків; в) служба у збройних силах; г) художні уподобання.

Горизонтальна мобільність – це:

а) перехід індивіда або соціального об'єкта від однієї соціальної позиції до іншої, яка лежить на тому ж рівні;

б) будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта від однієї соціальної позиції до іншої;

в) перехід індивіда або соціального об'єкта із однієї соціальної верстви до іншої.

Література

Безверха Г.І. Соціологія: навчальний посібник для студ. вищих навч. закл. / Г.І. Безверха, Л.Г. Гончаренко, Н.І. Грищенко, В.С. Корнілов та ін. – К.: НАУ-друк, 2009. – С. 42-52.

Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; перевод с английского. – М.: Academia, 1999. – 783 с.

Зборовский Г.Е. Общая социология: учебник. – 3-е изд., испр. и доп. / Г.Е. Зборовский – М.: Гардарики, 2004. – С. 270-302.

Исаев Б. А. Социология в схемах и комментариях: учебное пособие / Б.А. Исаев. – СПб: Питер, 2008. – С. 108-121.

Огаренко В.М. Соціологія малих груп: підручник для студ. вищ. навч. закл. / В.М. Огаренко, Ж.Д. Малахова. – Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2002. – 291 с.

Соціологія: підручник / за ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2008. – С. 138-146.

Соціологія: підручник / за ред.. В.М. Пічі. – 3-тє вид., стереотипне. – Львів: «Новий Світ- 2000», 2008. – С. 84-105.

Соціологія: навч. посіб. / за ред.. С.О. Макеєва. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. – С. 130-186.

Пачковський Ю.В. Соціологія і психологія: навч. посіб. / за ред. Ю.Ф. Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – С. 248-252.

Тощенко Ж.Т. Социология. Общий курс / Тощенко Ж.Т. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Прометей: Юрайт-М, 2001. – С. 132-142.

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ І ОРГАНІЗАЦІЇ

1. Соціальні інститути: поняття, ознаки, інституціоналізація суспільного життя.
2. Основні види та функції соціальних інститутів.
3. Соціальні організації: сутність, основні типи.

Соціальні інститути: поняття, ознаки, інституціоналізація суспільного життя

Досліджуючи проблему соціальної взаємодії, П. Сорокін дійшов висновку, що окремо узятий індивід не може розглядатися як елементарна «соціальна клітина». Щоб виникла найпростіша форма суспільного життя, потрібно щонайменше два індивіди, а також щоб вони обмінялися діями й реакціями на них. Відтак суспільство не може існувати без системи соціальних зв'язків та соціальних взаємодій, які забезпечують задоволення потреб соціальних спільнот: забезпечення матеріальними ресурсами, соціальними благами, цінностями культури тощо.

Соціальні зв'язки та взаємодії формуються і зберігаються не автоматично, як слушно зауважує американський вчений Н. Смелзер.

Необхідні зусилля, аби досягти такого стану взаємозв'язку, щоб спільнота як цілісність існувала, виконувала свої функції. *Взаємодія учасників суспільного життя, результатом якої є сталість та цілісність спільноти, становить соціальний порядок.* Регуляторами порядку і організованості в суспільстві є інститути.

Поняття інституту (від лат. *institutum* – заклад, установа, устрій) запозичене соціологією у юриспруденції, де воно означало комплекс юридичних норм, що регулюють соціально-правові відносини в деякій сфері (інститут власності, шлюбу, успадкування тощо). У соціології термін «інститут» зберіг це змістове забарвлення і водночас набув ширшого тлумачення. Зокрема він розглядається як :

- комплекс заходів, що реалізуються в межах певної сукупності установ, які відповідають соціальній структурі суспільства;
- сукупність соціальних норм і культурних зразків, які визначають сталі форми соціальної поведінки і дії;
- систему моделей поведінки відповідно до цих норм;
- систему позитивних і негативних санкцій, яка забезпечує виконання бажаних дій і здійснює репресії до дій небажаних.

У загальному вигляді поняття інституту вживають у соціології перш за все для характеристики різного роду упорядкування, формалізації, стандартизації зв'язків та відносин у суспільстві і його структурних елементів.

Засновники соціологічної науки розглядали інституціональний підхід до вивчення соціальних явищ і процесів органічною складовою соціологічного аналізу. На думку О. Конта, інституціональний аспект соціального життя впливає із самої філософії його позитивного методу, «Для нової філософії, – писав він, – порядок завжди складає умову прогресу та навпаки прогрес є необхідною метою порядку».

Соціальним інститутам О. Конт надавав вирішального значення у формуванні суспільної цілісності. Він вважав, що такі інститути як сім'я, держава, релігія виконують у суспільстві найважливіші функції, грають у ньому домінуючу роль і є невід'ємними його складовими. Саме функції інституту інтегрують його до суспільної системи, забезпечують його участь у встановленні солідарності і суспільної згоди. Виконуючи властиві їм функції, соціальні інститути взаємопов'язуються між собою функціонально, внаслідок чого досягається цілісність суспільного організму.

Вперше в соціологічний обіг поняття «соціальний інститут» увів англійський вчений Г. Спенсер. Процес виникнення соціальних інститутів

Г. Спенсер розглядав закономірним наслідком ускладнення структури суспільного організму, яке виникає внаслідок його еволюції. Структурна диференціація породжує необхідність формування узгоджуючої та координуючої суспільної підсистеми у вигляді регулюючого інституту. Відповідно соціальний організм складається з трьох головних систем: регулятивної, виробничої та розподільчої. Г. Спенсер вважав, що соціальні інститути є каркасами суспільства, які створюють усі необхідні умови для формування людини як соціальної істоти, здатної до спільних колективних дій. Тому будь-який соціальний інститут, що формується як виконуюча певні функції структура соціальних дій, є первинним матеріалом для соціологічних досліджень.

М. Вебер розглядає соціальні інститути з позиції їх доцільності (раціональності) для життєдіяльності окремих індивідів. Він вважав, що соціальні інститути (держава, релігія, право тощо) повинні вивчатися в тій формі, в якій вони набувають значення для окремих індивідів, в якій останні реально орієнтуються на них у своїх діях. Так, досліджуючи питання раціональності суспільства промислового капіталізму, він на інституціональному рівні розглянув раціональність як продукт відокремлення індивіда від засобів виробництва. Органічним інституціональним елементом такої соціальної системи є капіталістичне підприємство, яке на думку вченого, виступає як гарант економічних можливостей індивіда, саме тому воно перетворюється на структурний елемент раціонально організованого суспільства.

Родоначальник структурного функціоналізму Т. Парсонс та його послідовники продовжили традиції інституціональної школи. У концептуальній моделі Т. Парсонса соціальні інститути займають провідне місце. Суспільство в його розумінні – це система соціальних відносин та соціальних інститутів, які, з одного боку, пов'язують соціальні відносини, а з іншого – виступають як особливі ціннісно-нормативні комплекси, що регулюють поведінку індивідів і як стійкі утворення формують статусно-рольову структуру суспільства. Інституціональна структура соціуму покликана забезпечувати соціальний порядок у суспільстві, його стабільність і інтеграцію, бути гарантом цілісності суспільної організації, її збереження та розвитку.

З точки зору інституціональної психології (Л. Уорд, Дж. Хоманс та ін.) соціальні інститути передбачають свідомо регулюючу та організуючу форму діяльності людей, відтворення найбільш стійких зразків поведінки, звичок, традицій, які передаються з покоління в покоління.

Неоінституціоналісти Н. Смелзер, Е. Гіденс та ін., узагальнивши попередні уявлення про соціальний інститут, здійснили комплексний підхід до його вивчення, що дозволило їм повно і більш точно розкрити суть цього соціального феномену. Спираючись на цей підхід, визначимо **соціальний інститут** як доцільну стійку форму організації соціальної діяльності і соціальних відносин, комплекс, який є, з одного боку, сукупністю нормативно-ціннісно обумовлених ролей та статусів, призначених для задоволення конкретних потреб, а з іншого – соціальним утворенням, створеним для використання ресурсів суспільства у формі інтеграції для задоволення цих потреб.

До основних ознак соціальних інститутів, як правило, відносять:

- виділення певного кола суб'єктів, які у процесі діяльності вступають у відносини, що набувають стійкого характеру;
- певну (більш-менш формалізовану) організацію;
- наявність специфічних соціальних норм та принципів, що регулюють поведінку людей;
- наявність соціально значущих функцій інституту, що інтегрують його до соціальної системи та забезпечують його участь у процесі інтеграції останньої.

Виникаючи еволюційно, соціальні інститути надають соціальній системі життєздатності і виступають вирішальним фактором, що визначає рівень життєдіяльності індивідів, соціальних спільнот. Тому чим більш інституціоналізованим є суспільство, тим більші можливості воно створює для свого функціонування і розвитку.

Інституціоналізація – це процес утворення соціального інституту. Він складний і довготривалий, складається з наступних етапів:

- виникнення суспільної потреби, задоволення якої вимагає сумісних організованих дій, що є первинним моментом інституціоналізації;
- формування спільних цілей;
- поява соціальних норм і правил під час стихійної взаємодії, яка здійснюється методом проб та помилок;
- поява процедур, пов'язаних із нормами та правилами;
- інституціоналізація норм та правил, процедур, тобто їх прийняття та практичне застосування;
- встановлення системи санкцій для підтримання норм та правил, диференційованість їх застосування в окремих випадках;
- створення системи статусів і ролей, які охоплюють всіх без винятку членів інституту;
- організаційне оформлення інституту;

Інститути покликані організувати сумісну діяльність людей з метою задоволення тих чи інших соціальних потреб. Г. Ленські визначив **основні соціальні потреби, що породжують інституціоналізацію:**

- потреба комунікації – її задовольняє соціальний інститут мови, в якому чітко регламентовано вживання слів, розділових знаків, стилів, тощо; освіта, зв'язок, транспорт;
- потреба у виробництві продуктів та послуг – її задовольняє економіка;
- потреба безпеки громадян, захисту їх життя та благополуччя – служба безпеки, міністерство внутрішніх справ;
- потреба у соціальному контролі за поведінкою членів суспільства – правова система, традиції, звичаї, мораль, релігія;
- потреба у розподілі благ та привілеїв – насамперед це компетенція політичних інститутів.

Класифікація суспільних потреб має важливе практичне значення. Вона допомагає визначати доцільну систему соціальних інститутів і забезпечувати тим самим самодостатність соціального організму.

Фіналом процесу інституціоналізації є створення відповідної до норм та правил чіткої статусно-рольової структури, яка соціально схвалюється більшістю учасників цього процесу, а його ключовим моментом є заміна спонтанної і експериментальної поведінки на передбачувану, яка очікується, моделюється і регулюється.

Основні види та функції соціальних інститутів

Соціологічна наука здійснює класифікацію соціальних інститутів.

За характером завдань виокремлюють інститути:

- економічні (власність, обмін, гроші, банки, податки, господарські об'єднання різного типу тощо), які забезпечують всю сукупність процесів виробництва, розподілу і обміну матеріальних благ і послуг в даному суспільстві, внаслідок чого досягається єдність економічної сфери з іншими сферами соціального життя;
- політичні (держава, партії, армія), які беруть участь у встановленні і підтриманні певної форми політичної влади;
- спорідненості (сім'я, материнство, батьківство, шлюб тощо) забезпечують відтворення людського роду;
- соціально-культурні (наука, освіта, релігія, виховання, моральні норми, охорона здоров'я), які здійснюють соціальне забезпечення, відтворення культурних цінностей, соціалізацію індивідів через засвоєння стійких соціокультурних стандартів поведінки.

За **характером організації** інститути поділяються на: *формальні* (держава, армія, суд, школа тощо), діяльність яких заснована на чітких принципах (правових актах, законах, регламентах, інструкціях) і які здійснюють управління і контроль на підставі санкцій, пов'язаних із заохоченням та покаранням; *неформальні* (культурні і соціальні фонди, об'єднання за інтересами тощо), взаємодія у яких не закріплена формально, а є результатом соціальної творчості та волевиявлення громадян. Соціальний контроль в цих інститутах встановлюється за допомогою норм, закріплених у громадській думці, традиціях, звичаях.

За **характером регламентації** соціальної поведінки виокремлюють *нормативно-орієнтуючі* (як механізми морально-етичної орієнтації і регуляції поведінки індивідів затверджують у соціумі імперативні цінності, спеціальні кодекси та етику поведінки), *нормативно-санкціонуючі* (здійснюють суспільно-соціальну орієнтацію поведінки на основі норм, правил, розпоряджень, обов'язковість виконання яких забезпечується примусовою силою держави та системою санкцій), *церемоніально-символічні* і *ситуативно-конвенціональні* інститути (базуються на тривалому прийнятті договірних норм їх офіційному і неофіційному закріпленню).

Соціальні інститути забезпечують життєдіяльність людини через виконання ними певних функцій, реалізація яких відбувається завдяки наявності в них цілісної системи стандартних зразків поведінки. Представники інституціональної школи (С. Липсет, Д. Ландберг та ін.) виокремили чотири **основні функції соціальних інститутів**:

– відтворення членів суспільства (головним інститутом, який виконує цю функцію, є сім'я, але до неї причетні й інші інститути – держава тощо);

– соціалізація – передача індивідам встановлених у суспільстві зразків поведінки та способів діяльності. Її реалізують інститути сім'ї, освіти, релігії тощо;

– виробництво і розподіл (соціально-економічні інститути);

– управління і контролю – здійснюються через систему соціальних норм і розпоряджень, які регулюють відповідні типи поведінки: моральні і правові норми, звичаї, адміністративні рішення, тощо.

Кожен інститут виконує характерну для нього функцію. Але в реальному житті функції інститутів взаємодіють так тісно, що провести чітку межу між ними важко. Так, політичні інститути займаються питаннями виробництва, обміну, соціального захисту і санкцій. Крім того, вони регулюють виробництво та збереження моральних, правових, ідеологічних цінностей, підтримують соціально-класові структури.

Функції бувають *явні*, якщо вони офіційно заявлені, усіма усвідомлюються та очевидні (наприклад, в інституті освіти набувають професію) і *латентні* (приховані), якщо вони офіційно не заявлені, але насправді здійснюються (наприклад, «соціальна селекція»), що виявляється у закріпленні і досягненні через систему освіти (елітарні престижні вузи, які дають затребувану професійну кваліфікацію) соціальної нерівності.

Функція може бути явною для одних членів суспільства і латентною для інших. Так, для одних важливо здобути у вищому навчальному закладі фундаментальні знання, стати фахівцем, для інших – ухилитися від служби в армії. Соціологи досліджують не лише явні функції інститутів, а й виявляють латентні функції.

Чим стабільніше, впорядкованіше функціонують соціальні інститути, тим міцніше і динамічніше суспільство. Така діяльність інститутів вважається функціональною.

Діяльність інститутів може ставати **дисфункціональною**, тобто такою, яка працює не на збереження інституту, а на його руйнування. *Дисфункція* виявляється у нечіткості цілей діяльності інституту, розмитості, невизначеності його функцій, невідповідності інституту конкретним потребам суспільства, зниженні його авторитету у суспільстві, персоналізації діяльності інституту (зміна функцій залежно від інтересів окремих людей, а не від соціальних потреб). Наростання дисфункцій у діяльності соціальних інститутів може призвести до соціальної дезорганізації суспільства.

У процесі функціонування соціальні інститути зазнають певних соціальних змін (окремі елементи структури інститутів і навіть цілі інститути можуть відмирати, наповнюватися новим змістом, набувати нових завдань і функцій). Найбільших змін зазнає система інститутів в процесі трансформації суспільства, прикладом чого може бути практика сучасного українського суспільства. Останнє переживає інституціональну кризу, яка виявляється у невиконанні основними інститутами соціального замовлення, у зниженні довіри до них.

Процес переорієнтації соціальних інститутів на основі нових норм, цінностей і відносин досить складний і вимагає тривалого часового періоду, бо неможливо швидко змінити свідомість, психологію і поведінку людей відповідно до нових реалій життя.

Соціальні організації: сутність, основні типи

З соціальними інститутами тісно пов'язані соціальні організації. Зміст поняття соціальної організації близький до змісту поняття соціального інституту. Але вони не тотожні. Польський соціолог А. Каменський стверджує, що кожний соціальний інститут – це організація, проте не кожна соціальна організація є інститутом.

Виникнення і розвиток соціальних організацій є об'єктивною необхідністю історичного процесу, який постійно зростає в обсязі, структурній і функціональній диференціації, складності соціальної системи, розбіжності інтересів, загостренні конфліктів, глобалізації техносфери. За своєю природою соціальні організації є цілісними соціальними системами, які мають здатність досягати організаційного або кооперативного ефекту. Останній означає приріст додаткової енергії (синергії), яка перевищує суму індивідуальних зусиль її учасників. Інтеграція, координація та однозначність зусиль усіх елементів організації дають такі нові якості, яких немає у розкладених порізно елементів. Їх називають системними якостями, які є в системі та існують завдяки їй. Кумулятивний ефект соціальної організації – найважливіше надбання людства, його принципово нового способу існування.

До основних ознак соціальної організації, які відрізняють її від інших складових суспільної системи, відносять також її спрямованість на досягнення взаємопов'язаних і специфічних цілей. Кожна організація доцільна в тому сенсі, що дії її представників свідомо скоординовані для досягнення певної мети, спільного для неї результату в певній сфері людської діяльності. Все це робить організацію схожою на окремий складний організм.

Соціальним організаціям властива висока міра формалізації. Для досягнення специфічних цілей вони повинні володіти формальною структурою. Правила, регламенти, розпорядок охоплюють практично всю сферу діяльності їх членів. Вони ясно і точно сформульовані, визначають обов'язки їх представників, регулюють взаємовідносини між ними і встановлюють субординацію незалежно від особистих якостей.

Спираючись на аналіз основних ознак **соціальної організації**, її можна визначити як *цілісну функціонально-цільову систему, що має властиві їй соціальну структуру, функції, ієрархізовану взаємодію між індивідами, групами та структурними підрозділами, створену для задоволення потреб індивідів та всього суспільства.*

Ефект організації досягається не автоматично, а внаслідок дотримання нею певних **принципів**. Це перш за все принцип *цілісності організації*. Остання досягається за наявності єдиної мети, чіткої програми дій, спільних інтересів її представників. Принцип цілісності передбачає принцип *оптимального співвідношення її функцій та організаційних структур*. Відповідна функціям структура організації запобігає виникненню дисфункцій і таким чином забезпечує сталість, надійність і цілісність соціальної організації. З метою виживання, створення умов для свого функціонування соціальна організація повинна адаптуватися до специфічного фізичного, технологічного, культурного і соціального простору, в якому вона діє. Пристосування соціальної організації до зовнішнього середовища передбачає її міру відповідальності перед суспільством, в якому вона функціонує, і суспільства перед нею. Особливості принципу *взаємної відповідальності* фіксуються в установчих документах організації і контролюються керівними органами та зумовлюються правом.

Соціальна організація виникає на основі розподілу праці і її спеціалізації за функціональною ознакою. Вона також завжди будується по вертикалі (ієрархізованій ознаці). Відповідно система влади в організаціях має форму піраміди, на вершині якої перебуває підсистема, яка управляє, а нижче розташовуються різні рівні системи, якою управляють. На основі цієї ієрархії виникає драбина посадових залежностей: нижчі ланки персоналу підпорядковуються вищим посадовим структурам. Практика свідчить, що надмірна централізація влади веде до падіння відповідальності в різних підрозділах організації, невизначеність повноважень – до безсилля влади, а занижена відповідальність робить владу неконтрольованою.

Типологія соціальних організацій складна і різноманітна, вона здійснюється за різними критеріями. За сферою діяльності виділяють політичні, економічні, соціально-культурні, релігійні організації; за функціонально-цільовою природою – адміністративні організації, підприємства, установи; за формою власності – державні, приватні, муніципальні, змішані; за характером управління – демократичні, авторитарні; за характером взаємодії між організацією й індивідом – добровільні, примусові; за розміром – малі, великі, середні; за характером соціальності – просоціальні та асоціальні (або позитивні та негативні); за ступенем формалізації – формальні й неформальні.

Особливу увагу соціологія надає останній класифікації, яка вважається наближеною до універсальної. Вона проявляється в усіх

попередніх типах соціальних організацій. Ця типологія розкриває ступінь формалізації існуючих в організаціях зв'язків і, отже, дає змогу з'ясувати, як відбувається взаємодія між бюрократичними принципами і неформальними відносинами і як вона впливає на ефективність організації.

Формальна організація – це система формалізованих принципів, статусів, ролей, яка встановлює раціональний поділ праці, а також забезпечує координацію дій індивідів. Формальна організація раціональна, оскільки в її основі лежить принцип доцільності, свідомого руху до означеної мети. Вона принципово знеособлена, тобто розрахована на абстрактних індивідів, між якими передбачені тільки службові стосунки, тобто такі, що здійснюються за чіткою програмою.

Будь-яка формальна організація має спеціальний адміністративний апарат, основною функцією якого є координація дій членів організації з метою її збереження. Чим складніша і більша організація, тим складніші функції виконує адміністративний апарат.

Кожна формальна організація є бюрократичною. В соціології під **бюрократією** розуміють систему адміністративного управління, якій властиві ієрархічність, чіткий розподіл обов'язків, система правил; призначення службовців. Існують протилежні оцінки бюрократичної системи. М. Вебер дав високу оцінку можливостям бюрократії. Він вважав, що головною перевагою бюрократичного управління є висока господарсько-економічна ефективність: точність, швидкість, знання, постійність управлінського процесу, службова таємниця, єдиноначальність, субординація, зведення до мінімуму конфліктів. Головний недолік бюрократичної організації – ігнорування специфіки конфліктних ситуацій, дія за шаблоном, відсутність необхідної гнучкості. Наявність таких рис суперечить творчості, свідчить про нездатність бюрократії до нововведень.

Інноваційність здатна знизити надмірний бюрократизм управлінських структур, але вона не завжди є притаманною усім організаціям. Таке становище характерне для більшості організацій сучасного суспільства, в яких досить тривалий час традиційно фіксується панування структури над функцією, вертикальних зв'язків над горизонтальними, дублювання організаційного порядку тощо.

Критики ідеальної моделі бюрократії М. Вебера (Р. Мертон, А. Гоулднер, Ф. Селанік, П. Блау та ін.) ведуть пошуки не стільки «раціональної», скільки «природної», реалістичної моделі бюрократії, яка враховує стихійні тенденції формування соціальних організацій. На їх

думку, реальна бюрократія не є машиною, в надрах її поряд з раціональними компонентами існують нераціональні, разом з безособовими – особові, поряд з формальними - неформальні.

Неформальні організації виникають і функціонують як протиположна формальним організаціям. **Неформальна організація** – це сукупність індивідів, малих груп, для якої характерна система соціальних зв'язків, взаємодій, норм міжособистісного і міжгрупового спілкування, що виникла спонтанно. Неформальні організації з'являються там, де неефективні дії формальної організації порушують важливі для життєдіяльності соціального організму функції. Вони компенсують їх за рахунок функціонально спрямованої самоорганізації і саморегуляції. В неформальній організації відсутні жорстко закріплені безособові стандарти. Навпаки, в ній переважають групові норми, а спонтанна взаємодія людей надає гнучкості організаційній поведінці. Тому неформальні організації створюють більші можливості для творчої, продуктивної діяльності, розробки і впровадження нововведень і таким чином забезпечують розвиток соціальної організації.

Контрольні запитання

Розкрийте логіку аналізу інституціональних феноменів в класичній та сучасній соціології.

Що таке соціальний інститут? В чому причина багатоманітності соціальних інститутів у сучасному суспільстві?

Назвіть основні ознаки соціальних інститутів.

Яким чином відбувається процес інституціоналізації? В чому полягає значення кожного із етапів цього процесу?

Назвіть найбільш важливі соціальні інститути сучасного суспільства та поясніть їх роль у Вашому житті і житті суспільства.

Які основні функції виконують соціальні інститути в суспільстві? Як вони співвідносяться між собою?

Що таке латентні функції та дисфункціональні процеси? Чому соціологи надають важливого значення їх аналізу?

Чому соціальні інститути зазнають найбільших змін в період трансформації суспільства? Покажіть це на прикладі сучасного українського суспільства.

Що таке соціальна організація і чим вона відрізняється від соціального інституту?

Розкрийте типологію соціальних організацій.

Чим пояснюється зростання ролі соціальних організацій у житті сучасного суспільства?

Приклади тестових завдань

Хто вперше увів у науковий обіг поняття «соціальний інститут»?

а) О. Конт; б) Г. Спенсер; в) Е. Дюргейм.

Що є поштовхом до виникнення соціального інституту?

а) бажання суб'єктів влади; б) суспільна потреба; в) дослідницька діяльність науковців.

Процес становлення соціальних інститутів називається:

а) функціоналізацією суспільства; б) інституціоналізацією; в) дезорганізацією.

Рольова структура соціального інституту носить характер:

а) знеособлений; б) особистісний; в) надособистісний.

Латентна функція соціального інституту означає

а) прихованість; б) явність; в) умовність.

Яка із названих ознак не є характеристикою бюрократичної організації за М.Вебером

а) ієрархія; б) правила; в) самоорганізація.

Література

Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер – К.: Основи, 1998. – 534 с.

Вербець В.В. Соціологія: навчальний посібник / В.В. Вербець, О.А. Субот, Т.А. Христюк. – К.: Кондор, 2009. – С. 177-194.

Осіпова Н.П. Соціологія: Підручник / Н.П. Осіпова, В.Д. Воднік, Г.П. Клімова та ін.; за ред. Н.П. Осіпової. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 67-100.

Примуш М.В. Загальна соціологія: навчальний посібник / М.В. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – С. 382-417.

Радугин А.А. Соціологія: курс лекцій / А.А. Радугин, К.А. Радугин. – М.: Владос, 1995. – С. 119-142.

Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посіб. / Є.В. Сірий. – К.: Атіка, 2004. – С.44-66.

Смелзер Н. Соціологія / Н. Смелзер. – М.: Феникс, 1998. – С. 168-196.

Соціологія: учебное пособие / под ред. П.С. Емшина, Д.З. Мутагирова, Н.Г. Скворцова. – СПб, Питер, 2004. – С. 142-156.

Соціологія. навч. посібник / за ред. С.О. Makeєва. – К.: Т-во «Знання» КОО, 2005. – С. 188-210.

Танчин І.В. Соціологія: навч. посіб. / І.В. Танчин. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – С. 141–155.

Фролов С.С. Социология: учебник для высших учебных заведений / С.С. Фролов. – 2-ге изд., перераб. и доп. – М.: Логос, 1997. – С. 129-237.

Юрій М.Ф. Соціологія: підручник / М.Ф. Юрій. – К.: Кондор, 2009. – С. 200-243.

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

1. Соціологічний аналіз культури.
2. Складові культури та її форми.
3. Соціальні функції культури.

Соціологічний аналіз культури

Соціологія культури – інтегральна наука, що знаходиться на межі соціології і культурології. Щоб опанувати цією науковою дисципліною, одних знань про культуру недостатньо. Її необхідно розглядати у взаємодії з економікою, політикою, соціальною сферою, її впливом на працю, дозвілля, соціальну поведінку, менталітет, спосіб життя всього суспільства і окремої особистості.

Культура інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності людини, охоплює соціальне в усіх його формах, проявах протягом усієї історії людства. Тому це складне, багатогранне і поліструктурне соціальне явище, суть якого визначити за допомогою однієї дефініції неможливо. Є декілька десятків визначень, які відображають окремі аспекти культури.

У Стародавньому Римі слово «*cultura*» означало обробку землі, виховання, освіти, розвиток, шанування. Вираз Цицерона «*cultura animi*» (культура душі) закликав сучасників плекати дух і душу, дбати про подальший розвиток власних здібностей. Вже в цьому первісному значенні було підкреслено важливу особливість культури – людський фактор, висловлено ідею впливу діяльності людини на оточуючий світ.

Як самостійна наукова категорія «культура» існує з XVIII ст. і застосовується спочатку для визначення результатів діяльності людини. Згодом цей термін набуває узагальненого значення, яким стали позначати сукупність створених людськими спільнотами благ і цінностей. У такому широкому розумінні культура постає як результат перетворення «першої природи» на «другу», штучну, рукотворну, створену людиною і

надбудовану над природою первісною. Поняття культури застосовувалося до всього, що не походило з природи, а виникало завдяки розумовій і фізичній праці людини. Природа тлумачилась як світ, що з'являється до появи людей, а культура – як створене людиною (знаряддя праці, будинки, кораблі, право, релігія, мораль, наука, тощо), як штучне середовище, що утворилося внаслідок цілеспрямованої діяльності людей. Культура протилежна природі і знаменує виділення людини зі світу природи. Культурне середовище — це специфічний людський засіб задоволення потреб людини. Відступ від культурних норм розглядається як безкультур'я, повернення людини до тваринного стану. Проте культура не суперечить природі, а є її продовженням, як стверджували Ж.-Ж. Руссо, З. Фрейд та ін.

Сьогодні в системі «природа-культура» з'явилися нові аспекти. Загрозлива екологічна ситуація, яка склалася у світі, вимагає перегляду традиційних норм відносин між культурою і природою. За цих умов на противагу споживацькій свідомості, спрямованій на підкорення сил природи заради задоволення людських потреб, формується нова культура, орієнтована на збереження природного середовища..

Широке тлумачення культури призвело до її ототожнення з суспільством. Оскільки під культурою і суспільством розумілося все створене людиною, а не природою, то складалося враження, що ці два поняття дублюють одне одного. При такому підході суспільство нібито розчинялося у культурі і тоді поняття суспільства ставало зайвим. Якщо стверджувалося, що природі протистоїть не культура, а людське суспільство в цілому, то поняття культури ставало непотрібним.

Відтак проблема відносин між суспільством і культурою набуває актуальності, якій основоположники соціології відводять вагоме місце. За О. Контом, соціальна форма життя — це соціокультурна система, в якій культурні явища, як інтегральні елементи, грають визначальну роль у забезпеченні цілісності суспільства. Індивіди, які взаємодіють у соціальному просторі, пов'язані між собою насамперед не природними, а культурними зв'язками. Завдяки культурі автономні індивіди перетворюються на членів соціальних груп. Отже, поняття суспільства і культури не розмежовуються О. Контом, вони є тотожними, а соціологія, на думку вченого, є наукою водночас про суспільство і про культуру.

У спенсерівській соціології культурні явища, як і у О. Конта, розглядаються інтегральними складовими суспільства. Але, досліджуючи відносини між суспільством і культурою, Г. Спенсер виявляє зворотній вплив суспільних форм життя на культуру. На його погляд, саме соціальні

інститути виступають не лише гарантами суспільної цілісності, її збереження і розвитку, а й слугують безпосередньо збереженню і розвитку культурних явищ (так, релігію зберігають і розвивають церковні інститути, релігійні об'єднання). Звідси, інтеграція суспільства залежить не лише від культурних факторів, а ґрунтується насамперед на суспільній організації. Відповідно суспільство і культура пов'язані, але не тотожні.

У концепції соціологізму Е. Дюркгейма у відносинах між суспільством і культурою вирішальна роль належить суспільству. Воно домінує над індивідами і культурними явищами. Культура трактується як продукт суспільної організації, як соціальні явища, що санкціонуються суспільством. Релігія, мораль, право, політика, економіка, знання, мова, за Е. Дюркгеймом, це частини цілісно організованого життя суспільства і як частини вони знаходяться в жорсткій залежності від суспільного цілого. Така абсолютизація ролі групових факторів у суспільному житті і недооцінка культурних явищ в організації суспільства викликала сумніви і зазнала справедливої критики в науковому світі.

На межі XIX-XX ст. з'явилися нові концепції, які зіграли вирішальну роль у перегляді позитивістських ідей щодо суспільства і культури. Серед них особливе місце посідає німецька формальна соціологія, домінуючою ознакою якої був відхід від натуралістичного напрямку пізнання. Поштовхом до виникнення формальної соціології стали ідеї В. Дільтея, який обґрунтував метод «розуміння» як безпосереднє досягнення певної духовної цілісності, протиставляючи його методу «пояснення», що застосовувався в природничих науках. Центральним у В. Дільтея є поняття «життя» як культурно-історичної реальності, як способу буття людини. Життя у процесі свого функціонування виробляє відносно сталі структури взаємодії людей у формі культурних систем (релігія, мистецтво, наука, господарство, мова, виховання тощо) і зовнішніх суспільних організацій (сім'я, держава, церква, корпорація тощо), які приводяться в рух індивідами. Культура в цілому пов'язана з внутрішнім світом людини. Отже, на відміну від представників позитивізму, для В. Дільтея справжньою реальністю є не суспільство, а індивіди, зокрема, їх взаємодія, яка продукує суспільні форми життя.

Ідеї В. Дільтея набули подальшого розвитку в творчості Г. Зіммеля та М. Вебера. В центрі уваги Г. Зіммеля, якого вважають засновником формальної соціології, не суспільство як таке, а його основна «клітина» – взаємодія. Саме із взаємних дій індивідів створюється певна єдність – суспільство. Вчений висловлює сумніви щодо трактування соціології як науки про суспільство. На його думку, соціологічна наука повинна

займатися вивченням соціацій, тобто форм усупільнення, або форм взаємодії людей, які виникають і функціонують на основі їх взаємної орієнтації. Відповідно Г. Зіммель розрізняє чисту (формальну) соціологію і загальну соціологію – як застосування соціологічного методу для дослідження історичного життя. Досліджуючи культуру з позицій своєї соціології, Г. Зіммель фіксує розрив і конфлікт між об'єктивною культурою (гроші, право, логіка тощо) і суб'єктивною (індивідуальною) культурою. Зростання об'єктивної культури, на його думку, супроводжується відставанням і дедалі більшим збідненням індивідуальної культури. Речі, які оточують людей (машини, трактори, продукти науки і техніки тощо) стали багатшими, різноманітнішими, витонченішими, водночас індивідуальна культура навіть елітарних верств не прогресує, а, скоріше навпаки, деградує. Цей конфлікт не можна вирішити. Досягнувши певної гостроти, одна форма конфлікту життя і культури замінюється іншою формою, але з тим самим змістом.

Розуміючи під культурою усе створене людиною і людським суспільством, Г. Зіммель, вважає, що продукти суспільства є одночасно продуктами культури. Явища суспільного життя – це соціокультурні соціації, в яких можна виокремити як соціальний аспект (учасники та форми інтеграції), так і культурний (зміст, предмет, результати інтеграції). Кожен із цих аспектів може бути відносно автономним джерелом соціологічних і культурологічних знань. Разом з тим соціальний аспект взаємодії, тобто її соціальну форму, не можна пояснити поза її культурним аспектом або її культурним змістом.

Подібно до В. Дільтея та Г. Зіммеля, система М. Вебера зорієнтована на індивідуалізуючий розгляд соціокультурної реальності. Він розглядає взаємодію індивідів системоутворюючим елементом суспільства. Але його цікавить не будь-яка взаємодія індивідів, а тільки така, в якій індивіди беруть участь свідомо. У такій взаємодії індивіди враховують у своїх діях поведінку інших і намагаються впливати на неї, отже, виступають як «люди культури».

Культура і культурні явища розглядаються М. Вебером у зв'язку з такими поняттями як «смысл», «значення», «цінності». Світ стає світом, коли йому надано смислу. У взаємовідносинах суспільства і культури, остання грає провідну роль, навіть у тих сферах, де соціальне і культурне зливаються. У такому єдиному соціокультурному просторі культура виступає головним виміром людського існування, а соціальні явища розглядаються фундаментальними його складовими. Конкретні вияви соціально-культурного життя утворюють предметне поле соціології.

Ідеї представників гуманістичної соціології щодо суспільства і культури підтримує і розвиває П. Сорокін. Для нього є неприйнятним зведення предмета соціології виключно до соціального аспекту. Поза його межами не повинні залишатися наука, релігія, технологія, мистецтво, без них суспільне життя неможливе. Саме завдяки культурі суспільство набуває смислу, змісту і стає власне людським суспільством.

В моделі П. Сорокіна культура і суспільство не є окремими реальностями, з яких одна може «поглинати» іншу. Культура і суспільство є двома неподільними аспектами однієї соціокультурної реальності. На його думку, соціальне означає зосередження на сукупності взаємодіючих людей та їхніх стосунках, а культурне зосереджується на значеннях, цінностях і нормах. Ці два поняття не протистоять, а доповнюють одне одного і існувати одне без іншого не можуть. Культура і соціальне інтегровані в одну соціокультурну реальність.

У сучасній соціології знання про суспільство вважаються неповними без культурологічного аналізу. Поняття культура є одним з фундаментальних. Ним позначають усі прояви соціального, але при цьому не ототожнюють з поняттям суспільства. Це два взаємозв'язаних, взаємодоповнюючих аспекти суспільного життя. Специфіка соціального полягає в тому, що воно відображає суспільне життя з погляду зразків і способів взаємодії людей, згуртування їх в групи, а культурний аспект відображає суспільне життя з боку цінностей, стандартів, норм, завдяки яким люди взаємодіють і розуміють одне одного. Отже, суспільство і культура не співвідносяться як ціле і частина. *В дійсності суспільство характеризує соціальне ціле, а культура як інтегральне явище розкриває його зміст, якісні властивості.* Люди виробляють і відтворюють матеріальні та духовні форми життя, а культура виступає результатом історичної апробації цих форм на здатність бути засобом саморозвитку людини. Відповідно далеко не кожен матеріальний чи духовний продукт, створений людьми, охоплюється поняттям «культура». Соціальне явище набуває культурного змісту не автоматично. Щоб стати елементом культури, соціальний продукт має бути прийнятим членами суспільства або їх частиною і відображений в їх свідомості (через запис чи фіксацію в камені, металі тощо). Засвоєний таким чином продукт передається іншим людям, наступним поколінням. Отже, культура у загальному значенні – це не суспільство в цілому, а його системна інтегральна властивість, що виражає міру його прогресу, рівень досягнутого його розвитку.

Соціологи пов'язують культуру з певним суспільством або соціальною групою. Внутрішні соціальні зв'язки і автономність суспільства є соціальною основою культури. Без суспільства як єдиного цілого культура не могла б функціонувати, оскільки з його допомогою закріплюються культурні зразки й здійснюється захист від домінуючого впливу інших культурних систем. Якби процес соціалізації припинився у масовому масштабі, це привело б до загибелі культури. З іншого боку, суспільство може існувати лише тоді, коли існує єдина загально визнана система цінностей і норм, що постає продуктом і результатом діяльності суспільства.

Однак, кордони культури і суспільства не ідентичні. Наприклад, римське право є основою правових систем (а отже, елементом культури) як французького, так і німецького суспільства. Водночас кожне одиначне суспільство може включати різні культури, які значною мірою відрізняються (співіснування двох мов або декількох релігійних вірувань).

Поняття культури вживається також у контексті світової цивілізації. Нерідко ці два терміни розглядаються як синоніми. Дійсно, не буває цивілізації без культури і навпаки. Культура неминуче переростає в цивілізацію. Однак ці терміни нетотожні. Поняття «культура» виникло раніше. Цивілізація сформувалася на певному етапі розвитку людства на базі культури. Виділяють різні типи, етапи, рівні цивілізації. Так, у своїй концепції культурно-історичних типів російський соціолог М. Данилевський виділив 13 культурно-історичних типів або «самобутніх цивілізацій». Його послідовниками були німецький вчений О. Шпенглер і англійський історик А. Тойнбі. О.Шпенглер виокремив 8 культурно-історичних типів. Культура у співвідношенні з цивілізацією розглядається ним як висхідна ступінь в розвитку культурно-історичного типу. Вона характеризується «органічним» типом еволюції у всіх сферах життя (соціальної, політичної, етнічної, художньої, наукової) і виступає першим етапом в розвитку культурно-історичного типу. Цивілізація характеризується «механічним типом» еволюції, яка являє «закостенілі» творчі начала культури та її розпаду.

Цивілізації, за А. Тойнбі, це певні одиниці історії, цілісні системи, елементи яких знаходяться у відповідності один до іншого та взаємозалежності. Цивілізації піддаються порівнянню. Порівняльно-історичний метод дозволяє визначати рівні розвитку цивілізації і на цій основі можна говорити про значення кожної. А. Тойнбі здійснив спробу пояснити одночасно хід розвитку всіх людських культур, застосувавши поняття «цивілізація» до особливостей розвитку народів і культур різних

регіонів і країн. В результаті всесвітня історія мала вигляд мозаїчного панно, складеного багатоманітним розвитком суверенних культур, які співіснують в єдиному світовому просторі. А. Тойнбі довів, що при всій відносності і несхожості культур народів всі вони належать до єдиної цивілізації і в своєму розвитку рано чи пізно проходять ідентичні етапи, які характеризуються однаковими ідеями.

Своєрідну концепцію культурно-історичних типів розробив П. Сорокін. В його розумінні культурно-історичний тип – це соціокультурна суперсистема, в основі організації якої лежить світогляд, що формується на базі певного способу пізнання. П. Сорокін вважав, що в соціокультурних процесах можна виявити обмежений в часі рух і деякі ритми, які повторюються і приводять до зміни одних соціокультурних суперсистем на інші. Одним з важливих джерел змін П. Сорокін називав неповний стан інтеграції суперсистем. Ідея вченого про становлення єдиної цивілізації на планеті отримала поширення в умовах глобалізації соціокультурних процесів.

Аналіз культури в контексті поняття цивілізації допомагає зрозуміти, що культура виражає головним чином духовний, освітньо-моральний стан індивідів, а також підкреслює неповторність, унікальність розвитку етносів, країн. Культура індивідуалізована, унікальна, має яскраво виражений етнічний характер. Як вираження індивідуального начала кожного соціуму, культура обумовлює відмінності між народами, що належать до однієї цивілізації. Вона відбиває в нормах поведінки, навичках, в духовному житті те, що специфічне для певного народу, що складає його етносоціальну індивідуальність: мову, історичну долю, релігію, контакти з іншими народами. Культурний елемент – це душа, сутність цивілізації.

Цивілізація – самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що впродовж певного періоду має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, спільні духовні цінності. Це результат колективної діяльності і означає безперервність, єдність, загальність культурно-історичного процесу для всіх народів. Це явище глобального масштабу, яке охоплює величезні регіони і континенти. Коли окремі ідеї культури стають в силу умов, що склалися, стереотипами поведінки великих груп людей, визначають їх світобачення, тоді можна говорити про певний стан розвитку цивілізації. У співвідношенні культури і цивілізації остання набуває своєрідного змісту, який характеризує певні історичні стадії розвитку суспільства, а культура відображає при цьому найбільш суттєві якісні сторони цивілізації. Цивілізація – незмінність суспільства, носій соціальної статистики, культура – носій соціальної динаміки, вона формує і одночасно формується сама

творчою меншістю особистостей, спроможних дати «відповідь» «на виклик» історії і передати імпульс соціальним змінам.

Сьогодні більш, ніж будь-коли, вчені прагнуть осмислити спеціальні галузі наукового знання (як гуманітарного, так і природничого) в контексті культурної епохи. Такий підхід дістав назву цивілізаційного. Він ґрунтується на загальнолюдських цінностях. Не відкидаючи реальну конфліктність історії, ця концепція дозволяє зрозуміти її безперервність, розкрити механізми дії людей, народів, витоки і зміст загальнолюдських цінностей. Моральні переваги цивілізаційного підходу очевидні: стимулюючи практику, ідеї, настрої мирно-цивілізаційної взаємодії людей, він відкриває таким чином великий простір творчим тенденціям історії.

Складові культури та її форми

Дослідник культури, на думку Е. Тайлора, має підходити до неї як до складної цілісності, як до поліструктурного явища, яке має складну будову, вміти розкласти культуру на частини, елементи та класифікувати їх у відповідні групи. Саме в цьому полягає специфіка соціологічного аналізу культури, який зорієнтований на вивчення не поодиноких, а всіх можливих форм зв'язків культурного і соціального. Соціологію цікавлять складові культури настільки, наскільки вони мають значення для розуміння соціального (якщо вони торкаються механізмів взаємодії особистостей, соціальних груп і суспільства з навколишнім середовищем, механізмів, що допомагають їм співіснувати, зберігати цілісність).

Соціологія розглядає елементи культури в їх горизонтальному і вертикальному місцезрештуванні в соціокультурному просторі. Переважна більшість соціологів на горизонталі розташовує такі складові культури як мову, цінності, мотиви, норми, обряди, звичаї, традиції, ритуали, стандарти.

Особливе місце в системі культури займає **мова**. Як зазначає Н. Смелзер, усі елементи культури можуть бути висловлені в мові. Спільна мова підтримує згуртованість суспільства і соціальних спільнот, сприяє формуванню почуття групової єдності, групової ідентичності. С. Фролов підкреслює, що саме мова пов'язана з основами культури, з усіма без винятку людськими відносинами, з її допомогою відбувається соціалізація особистості, її адаптація до оточуючого світу. **Мова** – це система знаків і символів, які мають певні значення. На відміну від тварин, люди діють у символічному оточенні. Використовуючи символічну комунікацію (мову, жести), люди не лише отримують можливість

взаємодіяти. Обмінюючись думками, відкриттями, способами суспільних дій, вони через зміни інтерпретації та визначення смислів символів створюють умови для модифікації соціальних, культурних, психологічних структур. Це характеризує людину як особистість, як неповторність, чого не мають тварини, підкреслює динамізм соціальних процесів.

Аналізуючи мовні знаки і символи як способи людського спілкування, С. Фролов розкрив особливу роль писемної мови, яка проводить межу між примітивними культурами та цивілізацією. Культура, яка залежить від людської пам'яті та усної передачі культурних зразків, змушена залишатись простою. Перехід до писемної передачі культурних зразків посилив значення мови як засобу акумуляції, збереження і передачі людського досвіду. Писемність дозволила зберігати і передавати поколінням найдрібніші деталі технологій, традицій, цінностей, культурних норм, що створило можливість не лише повністю транслювати їх, а й в точності відтворювати втрачені і зруйновані культурні комплекси за їх описом.

Мова – явище соціальне. Нею не можна оволодіти поза соціальною взаємодією. Поведінка дітей джунглів свідчить про те, що без цивілізації люди не здатні оволодіти мовою, засвоїти упорядкований спосіб життя.

Не менш важливим компонентом культури є цінності і норми, які розглядаються більшістю соціологів ядром культури. Зокрема, Е. Дюркгейм наголошував, що суспільство існує лише там, де існує загально визнана система цінностей і норм. Оскільки до культури в широкому сенсі відноситься все, що створює людина, то виникає необхідність чіткого розмежування справді культурних явищ і таких, які відносяться до них за формальним визначенням. Тому до вивчення культури застосовують аксіологічний підхід. У всіх вимірах своєї суті культура може бути зрозуміла у зв'язку з цінностями.

Цінність – це властивість того чи іншого суспільного предмета, явища задовольняти потреби, бажання, інтереси. Цінність формується внаслідок усвідомлення соціальним суб'єктом своїх потреб у співвідношенні їх з предметами оточуючого світу. Вітчизняні соціологи запропонували свою типологію цінностей, в якій виділили: *смыслежиттєві* цінності (уявлення про добро і зло, щастя, мету і сенс життя та ін.); *вітальні* (від лат. *vita* – життя) (цінності життя, здоров'я, особистої безпеки, добробуту, сім'ї тощо); *цінності суспільного визнання і покликання* (любов до праці, соціальне становище, служіння людям тощо); *цінності міжособистісного спілкування* (чесність, безкорисливість, доброзичливість); *демократичні цінності* (права людини, свобода совісті,

слова, переконань, національний суверенітет тощо); *партикулярні цінності* (відданість Батьківщині, сім'ї, віра в Бога тощо).

Ціннісні відносини, ціннісні орієнтації, ціннісні установки є складовими мотиваційно-сислової структури особистості, яка пов'язана з її активністю, ставленням до себе і навколишнього світу. Ціннісні відносини виступають необхідним компонентом у формуванні ціннісних орієнтацій, які знаходять своє вираження в ціннісних установках. Останні орієнтують особистість в соціальній дійсності, направляють і стимулюють її діяльність. Усвідомлення індивідами змісту ціннісних установок формує мотив діяльності. Мотив – це фактор, який веде до перетворення установок в активну діяльність. Мотив дозволяє соціальному суб'єкту співвідносити конкретні ситуації, в яких він діє, із системою цінностей, якими він керується у своїй поведінці. Найближчий спонукальний мотив людської діяльності, який визначає спосіб і характер останньої, виступає як мета. Мета діяльності як ідеальний прообраз майбутнього формується на основі інтересів соціального суб'єкта.

Ціннісні відносини отримують свого роду самостійне існування у вигляді соціальної норми. Соціальні норми є похідними від цінностей і ґрунтуються на них. В певному сенсі соціальну норму необхідно розглядати як результат стійкої оцінки, яка повторюється. Норми є тим засобом, певною сходинкою, яка зближує цінніснозначуще, необхідне, належне з життям, з практикою. **Норми** – це правила, очікування, стандарти, які регулюють поведінку людей, суспільне життя у відповідності з цінностями певної культури і зміцнюють стабільність і єдність суспільства. Однією із важливих особливостей впливу соціальних норм на діяльність і суспільні відносини полягає в тому, що їх виконання забезпечується різними формами примусу, починаючи від суспільного і закінчуючи державним. Перетворення правил і норм культури на стабільний регулятор діяльності людини передбачає, що вони засвоюються людиною, стають її внутрішнім переконанням.

Отже, цінності, як зазначає Н. Черниш, пов'язані з культурною орієнтацією людської діяльності, а норми – з соціальною орієнтацією суспільства. Якщо соціальні цінності визначають загальну стратегічну регуляцію поведінки людей, то соціальні норми – конкретні установки щодо цієї поведінки, її взірці або зразки.

Нормативний бік культури виявляється в таких формах як обряд, звичай, традиція, ритуал, етикет, стандарт.

Обряд – це традиційна символічна колективна дія, яка супроводжує важливі моменти життя людини і суспільства, покликана сприяти зміцненню соціальних зв'язків.

Сила обряду в його емоційно-психологічному впливі на людей. Наприклад, емоційним і суспільно значущим є весільний обряд. Форми його в різних етнічних традиціях різноманітні, але спільна основа – освячення нового етапу в житті людини і побажання сімейного благополуччя – у всіх народів незмінна. Символом такого благополуччя в різних етнічних традиціях є, наприклад, рис (Англія, США), пшеничне зерно або хміль (Україна, Естонія та ін.).

Звичаї – це неписані правила поведінки, форми регуляції діяльності і відносин людей, які відтворюються у певному суспільстві, соціальній спільності і є звичними для їх представників.

Традиції є елементами соціокультурної спадщини, які передаються з покоління в покоління. Вони функціонують у всіх соціальних системах як необхідна умова їх життєдіяльності. Зневажливе ставлення до традицій призводить до порушення послідовності у розвитку суспільства і культури, до втрати ціннісних досягнень людства. Неусвідомлене схиляння перед традицією породжує консерватизм і застій у суспільному житті.

Ритуал – це вид обряду, є формою складної символічної поведінки, що історично склалася, впорядкована система дій, яка покликана підкреслити особливу цінність і значущість для людини певних соціальних відносин або процесів. Ритуал відіграє важливу роль в історії суспільства як традиційно вироблений метод соціального виховання. Всім відома детальність дипломатичних і урочистих військових ритуалів.

Етикет – це норма культури, встановлений порядок поведінки людини в рамках певної соціальної групи. Поведінковий етикет останнім часом привертає все більшу увагу молоді, ділових кіл. У цьому інтересі простежується прагнення до краси і зручності у спілкуванні. Основна соціальна функція етикету – закріплення внутрішньогрупових і міжгрупових культурних відмінностей, наприклад, придворний, діловий етикет.

Стандарт як вид культурної норми широко використовується в науці, техніці, виробництві. Стандарт є певним зразком (еталоном), який сприймається як вихідний для зіставлення з ним інших об'єктів. Масове серійне виробництво продукції не може існувати без стандартизації, встановлення жорстких параметрів технології виробництва, обов'язкових параметрів якості продукції, що випускається.

Залежно від рівня, масштабів, форм соціальної взаємодії розрізняють різні **види культури**:

– *загальнолюдську* – культура, яка вироблена людством протягом усієї історії і базується на загальнолюдських цінностях (істини, добра, краси, справедливості тощо);

– *елітарну* (високу), до якої відносять класичну музику, високоінтелектуальну літературу, витончене мистецтво, які створюються фахівцями високого класу. Споживачами цієї культури є високоосвічена частина суспільства (еліта);

– *народну* (фольклорну) культуру (казки, легенди, міфи, пісні тощо), яка пов'язана з життям широких народних мас і створюється аматорами – творцями, що не мають професійної підготовки;

– *масову культуру*, яка з'явилася внаслідок винаходу індустріальних засобів поширення культурних зразків. Масова культура витісняє як елітарну, так і народну культуру. Їй властиві, як правило, поверховість, стандартизація, уніфікація. Вона має меншу художню цінність порівняно з елітарною і народною культурами і значно менше збагачує особистість духовно;

– *суперкультуру* (домінуюча або загальна культура), яка створюється певним суспільством і передається з покоління в покоління. Кожне суспільство формує свою суперкультуру (набір символів, переконань, цінностей, норм, зразків поведінки), яка відрізняє його від інших суспільств. Суперкультура того чи іншого суспільства не заперечує загальнолюдську культуру, але водночас вона має свої специфічні, відмінні риси, пов'язані з особливостями життєдіяльності суспільства, в якому вона функціонує;

– *субкультуру*, тобто культуру певної соціальної спільноти (молодіжна, національна, конфесійна, територіальна, професійна культури тощо).

Субкультурні відмінності в сучасному суспільстві визначаються національністю, родом занять, регіоном, статтю, віком, соціально-класовими та іншими відмінностями між людьми. Субкультури відрізняються від домінуючої культури певними специфічними особливостями, що відповідають умовам життєдіяльності спільноти, групи (наприклад, юнацтво має свій специфічний стиль поведінки, який знаходить свій вираз в одязі, певній мові спілкування, які дорослі не завжди можуть зрозуміти). У субкультурі зберігаються засади домінуючої культури, її шкала цінностей, але виникають додаткові елементи, наприклад, норми, які забезпечують регулювання зв'язків у відповідних соціальних інститутах – військова, лікарська, освітня, сімейна субкультури тощо).

Національна культура – це сукупність символів, вірувань, цінностей, норм, зразків поведінки, які характеризують людську спільноту (етнос) в тій чи іншій країні, державі. В моноетнічному суспільстві, як правило, одна культура. Більшість сучасних країн є поліетнічними і мають кілька, а то й багато національних культур – субкультури національної більшості, та субкультури національної меншості. В умовах переважання і політичного тиску культури більшості на культуру національних меншин, останнім потрібно докласти чимало зусиль, щоб зберегти самобутність, захистити свої цінності і вижити в такому не зовсім сприятливому середовищі.

Конфесійна культура формується на основі спільності віросповідання, приналежності до однієї церкви, конфесії. На основі цієї спільності формуються спільні символи, цінності, ідеали, зразки поведінки. Можна говорити про християнську, мусульманську, буддійську культури. Християнська культура включає такі субкультури, як православна, католицька, протестантська. Наявність великої кількості різних конфесійних культур у сучасному українському суспільстві можна розглядати як у позитивному плані (прояв демократії) і одночасно в негативному (не всі конфесії знаходять між собою спільну мову, що створює підґрунття для виникнення конфліктів).

Професійна культура – це культура соціальних груп, що займаються професійною діяльністю, яку вони виконують у суспільстві. На професійну культуру справляє вплив професійна освіта та підготовка.

Контркультура виникає тоді, коли субкультура певної групи формується і функціонує як протилежна домінуючій культурі і робить їй виклик. Прикладом контркультури можуть бути субкультури груп злочинного світу, терористів, різних молодіжних угруповань (панків, хіпі, скінхедів), які не визнають правових норм суспільства, ігнорують суспільну мораль, традиції, правила поведінки, активно заперечують офіційну, державну культуру і часто намагаються її зруйнувати.

Особистісна культура – це культура конкретного індивіда.

Розмаїття культур не виключає загальних елементів, що властиві всім культурам, тобто **культурних універсалій**. Так, американський вчений Дж. Мердок виділив більш 60 культурних універсалій. Інший американський вчений Р. Мертон, вивчивши сотні культур, називає десятки спільних рис, властивостей різних культур (наприклад, виготовлення знарядь праці, спільна праця, звичаї дарувати подарунки, похоронні ритуали, засудження вбивств, розкрадань тощо). Завдяки культурним універсаліям з'явилася і функціонує загальнолюдська культура, а також формуються соціокультурні тенденції, які ведуть до

розвитку суперсистем типу Захід і Схід та ін. Існування культурних універсалій створює певні умови для співіснування культур, але не виключає можливості культурних конфліктів, наприклад, між різними субкультурами, між панівною культурою і контркультурою. Завдання соціології є аналіз реального стану співіснування різних форм культури, виявлення міри терпимості і можливих суперечностей між ними, визначення шляхів своєчасного запобігання або розв'язання культурних конфліктів. Соціологів цікавить, які наслідки може мати культурний конфлікт, чи сприятиме він позитивним змінам у домінуючій культурі, появі в ній нових кращих взірців.

Порівнюючи ті чи інші культури, люди, соціальні групи, як правило, дають їм певну оцінку. Численні дослідження, що проводилися соціологами різних країн, свідчать, що люди більшою мірою схильні до переоцінки своєї культури і недооцінки всіх інших культур. Така тенденція судити про інші культури дістала назву **етноцентризму**, що буквально означає розміщення певної етнічної культури в центрі соціокультурного простору. Етноцентризм робить нашу культуру еталоном, з яким ми порівнюємо всі інші культури. Якщо представники однієї групи з позицій виключно етноцентризму розглядають культуру іншої соціальної групи, то цим групам непросто порозумітися і взаємодіяти між собою. Тому існують підходи до інших культур, які пом'якшують дію етноцентризму і дозволяють знаходити шляхи співіснування і взаємного збагачення культур різних груп. До таких підходів відносять **культурний релятивізм**, суть якого полягає в переконанні, що *ту чи іншу культуру можна зрозуміти лише у її загальному контексті та у цілісності всіх її складових елементів*. Аналізуючи етноцентризм і культурний релятивізм важливо зрозуміти, що найбільш раціональний шлях розвитку і сприйняття культури, який здатний забезпечити стабільність суспільної системи і світової цивілізації, це поєднання рис етноцентризму і культурного релятивізму, коли індивід маючи почуття гордості за культуру своєї групи або суспільства одночасно здатний зрозуміти інші культури, визначаючи їх право на існування.

Соціальні функції культури

Діапазон функціональних можливостей культури, як способу організації суспільства, групового та індивідуального життя, надзвичайно великий. Поєднуючи в собі цінності, вироблені людством в минулому і культурні багатства сучасного суспільства, культура здатна виконувати

численні функції, які системно пов'язанні між собою. Провідними і найбільш дослідженими серед них є функції:

– **генетична** – культура має соціальне походження і з'являється, розвивається водночас із формуванням і розвитком суспільства, народжена ним і впливає на нього;

– **пізнавальна** – дослідження в галузі культури дають можливість адекватно судити про суспільство в цілому, про його спільноти, групи, людину-особистість і отже добре орієнтуватися в соціальному просторі;

– **соціалізація** – включення людини в соціум, адаптація до суспільного середовища, що змінюється, вибір індивідом соціальних ролей, які дають йому змогу реалізувати свої інтереси;

– **орієнтація** – спрямування прагнення людини на ціннісно-смысловий зміст суспільних явищ;

– **ідентифікація** – констатація групової належності людини;

– **соціальної пам'яті** – передавання соціальної спадщини – культура зберігає, передає, вдосконалює людський досвід;

– **регулятивна** – цінності, ідеали, норми, зразки поведінки певної культури в ході соціалізації стають частиною самосвідомості особистості, формують і регулюють її поведінку;

– **комунікативна** – передача інформації не відбувається автоматично, на відміну від генетичної організації в природі. Культура один із найбільш потужних засобів спілкування людей, дозволяє їм краще пізнавати і розуміти один іншого;

– **інтегративна і дезінтегративна** – культура має здатність згуртовувати людей, забезпечувати цілісність суспільства, але вона також може поділяти, протиставляти їх один іншому, спільнотам з іншими субкультурами.

Розглянуті функціональні можливості культури дають підстави стверджувати, що в цілому саме культура робить людину людиною в процесі її соціалізації, за допомогою навчання і виховання. Як зазначає Н. Смелзер, культура значною мірою здійснює ту функцію, яку в житті тварин виконує генетично запрограмована поведінка. Але разом з тим культура, організовуючи все людське життя, згуртовуючи одних, може протиставляти їх іншим і бути джерелом дезінтеграції.

Контрольні запитання

Що таке культура? В чому полягає специфіка соціологічного підходу до вивчення культури?

Розкрийте співвідношення понять „культура”, „суспільство”, „цивілізація”.

Які основні складові культури?

Розкрийте місце цінностей у системі культури і покажіть їх роль як регулятивних принципів індивідуальної і групової поведінки.

Назвіть форми культури і розкрийте характер їх взаємодії.

В чому полягає суть культурних конфліктів і як вони впливають на стан суспільства?

Що таке культурні універсалії і яка їх роль в земній цивілізації?

Які функції виконує і яку роль грає культура у суспільстві?

Що таке етноцентризм і культурний релятивізм, і як вони впливають на поведінку соціальних груп ?

Приклади тестових завдань до теми «Культура»

Чому неможливо дати єдине вичерпне визначення культури?

а) тому що для цього не вистачає знань;

б) щоб уникнути конфлікту між соціологами, які відстоюють різні точки зору;

в) тому, що будь яке складне поняття багатоаспектне і є синтезом багатьох визначень.

Під культурою в сучасній соціології розуміється:

а) усе створене людиною; б) усе створене природою; в) перше і друге.

Сучасні соціологи розглядають культуру:

а) як суспільство в цілому; б) як частину суспільства; в) як інтегральне явище, яке розкриває зміст, якісні властивості суспільства.

Що таке етноцентризм?

а) висунення етнічних відносин на перший план при вивченні суспільства;

б) побудова державної політики на основі національних відносин;

в) уявлення про єдино правильну національну культуру.

Кому належить думка про те, що цінності є ядром культури?

а) М. Веберу; б) Г. Зіммелю; в) П. Сорокіну

Цивілізація виражає:

а) індивідуальні начала кожного соціуму; б) результати колективної діяльності; в) перше і друге.

Література

Вербець В.В. Соціологія: навчальний посібник / В.В. Вербець, О.А. Субот, Т.А. Христюк. – К.: КОНДОР, 2009. – С. 237-254.

Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К.: Основи, 1999. – С. 34-63.

Дворецька Г.В. Соціологія: навч. посібник / Г.В. Дворецька. – Вид. 2-ге, пероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – С. 213-237.

Лукашевич М.П. Соціологія: підручник для дистанційного навчання / М.П. Лукашевич, М.В. Туленков, А.В. Грищук. – К.: Університет „Україна”, 2005. – С. 170-201.

Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посіб / Є.В. Сірий. – К.: Атіка, 2004. – С. 38-43.

Смелзер Н. Соціологія / Н. Смелзер – М.: Феникс, 1998. – С. 40-68.

Соціологія: навч. посіб / за ред. С.О. Макєєва. – 4-е вид., перероб. і доп. – К.: т-во «Знання, КОО», 2008. – С.106-138.

Соціологія: підручник / за заг. ред. В.П. Андрущенко, проф. М.І. Горлача. – Вид. 3-тє, перероб. і доп. – Київ-Харків, 1998. – С. 451-477.

Соціологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В.І. Волович, М.І. Горлач, В.Г. Кремень та ін. – 6-те вид. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – С. 625-656.

Соціологія: підручник / за ред. В.П. Городяненка. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – С. 231-239.

Соціологія: посібник / за ред В.П. Городяненка. – К.: ВЦ «Академія», 2005 – С. 179-202.

Соціологія і психологія: навч. посіб. /за ред. Ю.Ф. Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – С.286-334.

Танчин І.З. Соціологія: навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. / І.З. Танчин. – К.: Знання, 2007. – С. 289-306.

Черниш Н. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання. – 5-те вид., перероб. і доп. / Н. Черниш. – К.: Знання, 2009. – С. 278-314.

Юрій М.Ф. Соціологія: підручник / М.Ф. Юрій. – К.: Кондор, 2009. – С. 108-116.

СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ

1. Сутність та природа соціального конфлікту. Його основні теорії.
2. Структура, функції, причини, типологія соціальних конфліктів.
3. Стадії розвитку соціальних конфліктів.
4. Управління соціальними конфліктами.

Сутність та природа соціального конфлікту. Його основні теорії

Соціальні утворення характеризуються не лише стабільністю, узгодженою взаємодією своїх частин, а й кризами, конфліктами, які мають

наслідком істотні зміни у підвалинах суспільного життя. До них призводять неминучі соціальна неоднорідність, диференціація рівнів доходу, влади, престижу, статусу. Отже, конфлікт є соціальним явищем, породжений особливостями суспільного життя. Відтак соціальна природа конфлікту впливає з того, що його учасниками є люди, соціальні групи та спільноти.

Проблематика конфлікту є однією з найактуальніших у соціології. **Соціологія конфлікту** – це галузь соціології, яка вивчає природу і закономірності виникнення та розвитку соціального конфлікту як соціального явища, типологію і соціальну роль, засоби запобігання ним, попередження та розв'язання, а також методи управління ними.

Об'єктом соціологічної теорії конфлікту є конфлікт як соціальне явище і фактор розвитку соціальної системи, що виникає у суспільстві між суб'єктами соціальної взаємодії.

Предметом її є загальні закономірності і процеси виникнення, перебігу і розв'язання соціальних конфліктів, їх соціальні ознаки та конфліктні відносини, що виникають між людьми у ході їхньої взаємодії.

Соціальний конфлікт – це зіткнення індивідів, соціальних груп та спільнот, організацій, яке відбувається на основі неспівпадіння інтересів, цінностей, поглядів; один зі способів розв'язання соціальних суперечностей. Ядром конфлікту може бути проблема, а також усвідомлення носіями конфліктної ситуації (групами, що конфліктують) своїх протилежних інтересів та цілей діяльності.

Конфлікт – це: неминуча і універсальна суперечність, яка властива будь-якій системі і виступає джерелом її змін; якість або стан системи, що знаходиться у розвитку; різновид взаємодії суб'єктів. Наведені визначення не виключають, а доповнюють одне одного, хоч повністю не відображають сутності конфлікту, оскільки термін цей достатньо універсальний, що обумовлює розбіжності в трактуванні та різноманіття визначень. Найпоширеніший підхід до визначення змісту конфлікту – через суперечність як найузагальненіше поняття, яке розкриває розвиток будь-якого явища на основі зародження, розгортання та вирішення суперечностей. Наявність суперечностей є необхідною, але недостатньою умовою виникнення і розвитку конфлікту. Вони перетворюються на конфлікт за умови безпосередніх дій сторін.

Конфлікт – передусім діяльність, певний вид взаємодії суб'єктів щодо вирішення об'єктивної (або суб'єктивно уявленої) та усвідомленої суперечності з метою її розв'язання та зміни існуючої системи стосунків або стану речей. Конфлікт як протидію сторін на ґрунті об'єктивних або суб'єктивних суперечностей уявляють як процес, у якому дві або більше

сторін у своїх прагненнях реалізувати власні інтереси (цілі), перешкоджають одна одній з приводу взаємовиключення цих інтересів, але сторони застосовують різні заходи щодо подолання протидії і продовжують свій рух до поставленої мети. Конфлікт трактують як боротьбу протилежних сторін, суб'єктів взаємодії (індивідів, соціальних груп, класів, держав) за реалізацію взаємовиключних, протилежних потреб, цілей, інтересів, поглядів, цінностей тощо.

Це крайній випадок загострення соціальних протиріч, який виражається в зіткненні різних соціальних спільнот, обумовленому протилежністю чи суттєвою відмінністю їх інтересів, цілей, тенденцій розвитку. Це пряма чи опосередкована сутичка соціальних суб'єктів на ґрунті протидії наявному суспільному порядку, особлива форма історичного руху до нової соціальної єдності. Синонімами поняття “конфлікт” є суперечка, суперництво, боротьба, скандал, протиборство, напруга, стрес.

До основних характерних ознак конфлікту належать:

- зіткнення як “несумісність”, “боротьба”, “неузгодженість”;
- біполярність – зіткнення двох різних основ, що мають у собі суперечність. З цього приводу Р. Дарендорф зазначає, що будь – який конфлікт зводиться врешті до відносин між двома елементами. Навіть якщо у конфлікті беруть участь кілька груп, між ними утворюються коаліції і конфлікт знову набуває біполярної природи;
 - активність, яка спрямована на подолання суперечності. Конфлікт виявляє себе не лише в суперечностях, а й у взаємодії, причому активній. І ця взаємодія – спосіб досягнення своєрідної єдності і зняття суперечності вабо суперечностей, навіть якщо це досягається ціною знищення однієї зі сторін, що брала участь у конфлікті;
 - наявність суб'єкта або суб'єктів як носіїв конфлікту. Це означає, що перебувати в конфлікті можна лише з кимось – іншою групою, з іншою людиною.

Основою розвитку конфлікту є зіткнення протилежних інтересів, цілей, поглядів, ідеологій між індивідами, соціальними групами, намагання задовольнити власні інтереси за рахунок інтересів інших. Отже, конфлікт – це зіткнення протилежних цілей, позицій, поглядів суб'єктів соціальної взаємодії, які усвідомлюють суперечливість своїх інтересів.

Соціальні конфлікти бувають різними та існують на різних суспільних рівнях. На макрорівні передумовою виникнення конфліктів є, по суті, саморозвиток соціальних структур, який неминуче призводить до появи суперечностей, виникнення нової якості, зіткнення її зі старою. Вони

виникають на підставі об'єктивних суперечностей і часто проявляються в різноманітних формах класової боротьби, війнах, національно-визвольних рухах, політичних кризах тощо. На мікрорівні конфлікти зумовлені діяльністю індивідів і виявляють себе як зіткнення групових чи особистих інтересів у процесі діяльності окремих індивідів, які додержуються різних ціннісних орієнтацій чи норм поведінки.

Теорії конфлікту в соціології. Конфліктологічна традиція в соціологічній думці дуже давня. Перші проби дослідження конфліктів з'явилися ще у VII-VI ст. до н.е. Китайські філософи вважали, що джерело розвитку всього існуючого – це протиріччя між позитивними (янь) та негативними (інь) сторонами матерії. Стародавні греки залишили нам вчення про протилежності та їх роль у виникненні речей. Геракліт (VI-V ст. до н.е.) розглядав боротьбу протилежностей як основу всього існуючого, а соціальний конфлікт у вигляді війни вважав “богом і царем всього існуючого”, тоді як Платон розглядав його як зло. Цицерон (I ст. до н.е.), усвідомлюючи неминучість конфронтації у суспільному житті, намагався довести існування «справедливого» та «несправедливого» насильства. Н. Макіавелі вважав конфлікт універсальним і неперервним станом суспільства. Згодом конфлікт як соціальне явище досліджував А. Сміт (1723-1790), який вважав його основою поділу суспільства на класи та економічне суперництво між ними. Конфлікти вивчали І. Кант, Г. Гегель, К. Клаузевіц, Ч. Дарвін та ін. Перші спроби створення соціологічної системи конфлікту з'явились у XIX ст. у працях Г. Спенсера, який обгрунтував тезу про те, що конфлікти встановлюють певну рівновагу в суспільстві, чим забезпечують процес розвитку. Г. Спенсер був одним з перших, хто звернув увагу на роль конфліктів в еволюційному розвитку суспільства. У нові часи соціальні протиріччя опинилися у центрі уваги досліджень К. Маркса. В соціології фундаторами теорії конфлікту вважають трьох німецьких учених – К. Маркса, Г. Зіммеля, М. Вебера. Сам термін соціальний конфлікт вперше ввів до наукового обігу Г. Зіммель, який вважав конфлікт універсальним явищем, а безконфліктне суспільство недієздатним. Г. Зіммель одним з перших звернув увагу на те, що у конфлікт можуть брати участь не дві, а більше сторін.

У середині 1960-х рр. в західній соціології виникає теорія соціального конфлікту, або конфліктна парадигма як реакція на недоліки структурно-функціонального підходу, який займав монопольне положення в науці і претендував на істину в соціології. Ідеї «соціальної рівноваги» протиставляється ідея «соціальної зміни». Одним з перших критиків структурного функціоналізму був Ч. Мілс (1915-1962), який вважав, що

теорія Т. Парсонса недосконала, бо формує переконання у гармонійності інтересів, стабільності, порядку суспільного життя, ігноруючи при цьому нестабільність і конфлікти, притаманні будь-якому суспільству.

Конфліктна модель базується на таких положеннях:

- кожне суспільство безперервно перебуває у процесі постійних змін – зміни повсюдні;
- в кожному суспільстві є незгоди й конфлікти;
- кожний елемент у суспільстві сприяє його інтеграції та змінам;
- суспільство ґрунтується на насильстві одних членів над іншими.

Теоретичне обґрунтування конфліктологічний підхід дістав у працях американського соціолога Л. Козера «Функції соціального конфлікту» (1956), німецького Р. Дарендорфа «Клас і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві» (1959), англійця Дж. Рекса «Головні проблеми соціологічної теорії» тощо.

Сформульовані вихідні тези конфліктного підходу зводяться до таких положень: в усіх соціальних системах можна зайти нерівномірний розподіл обмежених за кількістю цінних ресурсів; нерівність закономірно і неминуче породжує конфлікти інтересів різних частин системи; такі конфлікти спричиняють відкрите зіткнення між тими, хто володіє, і тими, хто не володіє цінними ресурсами.

Структура, функції, причини, типологія соціальних конфліктів

Структурні складові конфлікту – це суттєві його характеристики, без яких конфлікт не може існувати як динамічно взаємопов'язана цілісна система і процес, а також без яких його неможливо описати як соціальне явище. До основних структурних складових конфлікту належать:

- учасники (суб'єкти) конфлікту;
- умови або ситуація конфлікту. Це фізичне і соціальне середовище, в якому протікає конфлікт і яке впливає на формування конфліктних цілей і форм конфліктної поведінки;
- об'єкт та предмет конфлікту, або конфліктна проблема. Це джерела або причини виникнення конфлікту і суперечливих цілей;
- дія або взаємодія учасників, тобто форми конфліктної поведінки;
- межі конфлікту;
- результат та наслідки конфлікту.

Учасники конфлікту – це суб'єкти соціальної взаємодії, що перебувають у стані конфлікту або ж відкрито підтримують тих, хто конфліктує. Ними можуть бути індивіди, соціальні групи, спільноти, класи, нації, держави. Суб'єктів конфліктної взаємодії можна характеризувати як

активних, тобто тих, хто робить усе, щоб змінити конфліктну ситуацію, або потенційних, тобто тих, хто оцінює ситуацію як конфліктну, але не прагне впливати на неї.

Відповідно до рольових позицій сторони конфлікту можуть бути представлені як:

- “ініціатор” – людина, яка на початковій стадії конфлікту прагне відстояти свої інтереси;
- “опонент” – учасник конфлікту, який вважає свої інтереси неузгодженими;
- “супротивник” – опонент, який прагне реалізувати свої інтереси за рахунок нейтралізації іншого (агресивний стосовно інтересів опонента);
- “агресор” – супротивник, який виявляє агресивність;
- “ворог” – супротивник, інтерес якого – знищити іншу сторону (необов’язково фізично);
- “посередник” (медіатор) – учасник, інтерес якого – ліквідувати конфлікт;
- “арбітр” – учасник, мета якого – проаналізувати конфлікт і дати рекомендації щодо його ліквідації.

Учасники конфлікту можуть посідати різні позиції залежно від міри поведінкової активності-пасивності.

Умови конфлікту – це обставини або чинники, які вважаються суттєвими щодо виникнення конфлікту і формують ситуацію конфлікту. **Ситуація конфлікту** – це зовнішні обставини в суб’єктивній інтерпретації індивіда. Це також накопичені протиріччя, пов’язані з діяльністю суб’єктів соціальної взаємодії, що об’єктивно створюють підґрунтя для протиборства між ними. Умови конфлікту або ситуацію конфлікту формує накладання об’єктивних особливостей зовнішньої ситуації на суб’єктивні чинники. Об’єктивні особливості зовнішньої ситуації – це, зокрема, наявність третіх сил, зацікавлених у загостренні конфлікту, а також соціокультурні норми, які регламентують поведінку. Суб’єктивні фактори пов’язані з людьми, їх емоційним станом індивідуально-психологічними якостями, життєвим досвідом, набутими стратегіями поведінки.

Об’єкт та предмет конфлікту – це те, через що відбувається конфлікт, що стає предметом переговорів або боротьби учасників. Об’єктом конфлікту завжди є дефіцитний ресурс. Соціальний конфлікт обумовлений двома видами дефіциту: позиційного і дефіциту джерел. У першому випадку мається на увазі неможливість виконання однієї ролі, функції двома суб’єктами, що вимагає поставити їх в умови, що

змагаються. У другому випадку йдеться про обмеження цінностей таким чином, що суб'єкти водночас не в змозі досягти своєї мети повною мірою. Предметом конфлікту є об'єктивно існуюча або уявна проблема, яка виступає причиною суперечки. Ним можуть бути конкретний предмет, конкретна можливість, конкретне судження, яке виключає думку інших.

Дії учасників конфлікту (конфліктна взаємодія) є основним змістом конфлікту. Ці дії, як правило, спрямовані на досягнення несумісних цінностей, унаслідок чого зіштовхуються суб'єкти. В процесі конфлікту завжди переслідується мета досягти визначених змін і, відповідно, зберегти суспільну силу, тобто здатність контролювати і спрямовувати поведінку іншої сторони. Гострота і швидкість перебігу конфліктів пов'язані зі ступенем усвідомлення членами групи свого інтересу. При аналізі конфліктних дій беруть до уваги такі вихідні позиції:

- мотивацію, що стоїть за позиціями учасників;
- стратегії поведінки у конфлікті (компроміс, співробітництво тощо);
- активність/пасивність дій;
- узгодженість/неузгодженість дій, позицій, інтересів;
- комунікації (семантика слів, вербальна та невербальна комунікації).

У теорії і практиці вивчення конфліктів виділяють просторові, часові та суб'єктні межі конфлікту. Просторові межі – це територія, на якій відбувається конфлікт. Чітке визначення просторових меж дуже важливе для соціальних та міжнародних конфліктів. Часові межі фіксують тривалість конфлікту, нерозривно пов'язані з моментом його початку і закінченням. Початок конфлікту визначається об'єктивними (зовнішніми) ознаками, спрямованими проти іншого учасника. Якщо той усвідомлює, що ці акти спрямовані проти нього, та протидіє їм, конфлікт починається. Якщо дії не починаються, то є лише конфліктна ситуація. Це означає, що для визначення конфлікту, що вже почався, необхідно три умови:

- перший учасник свідомо та активно діє на шкоду опонентові;
- опонент усвідомлює, що вказані дії спрямовані проти його інтересів;
- усі учасники здійснюють агресивні дії у відповідь.

Розвиток конфлікту зазвичай відбувається з поступовим розширенням складу його учасників, іноді й предмета конфлікту..

Суб'єктні межі конфлікту визначають кількість його учасників від самого його початку. Залучення до конфлікту нових осіб призводить до ускладнення структури конфлікту і пошуку інших способів його вирішення. Крім того, розширення суб'єктних меж може змінити характер конфлікту.

Значущість конфлікту для суспільства розкривається через **функції**, які він виконує в суспільстві. Соціальний конфлікт може бути носієм як деструктивних, так і конструктивних тенденцій, що зумовлює його негативні та позитивні функції. Серед *позитивних функцій конфлікту* є:

- соціально-діагностична (сигнальна) – виникнення конфліктів свідчить про недоліки у функціонуванні соціальних організацій, сигналізує про певний стан суспільства, поглиблення суспільних протиріч, поляризацію інтересів різних соціальних груп:

- регульовальна – конфлікти створюють і підтримують у суспільстві соціальну рівновагу, забезпечують баланс сил у структурах влади й управління;

- інтегративна – участь у конфлікті сприяє консолідації людей, які захищають спільні інтереси, формуванню їх зацікавленості у співпраці, узгодженні та об'єднанні зусиль:

- інноваційна – конфлікти сприяють оновленню соціальних відносин, утвердженню нових форм і цінностей, дають змогу уникнути застою, є джерелом нововведень та прогресивних тенденцій:

- комунікативна – пошук шляхів розв'язання конфліктів активізує соціальну взаємодію, забезпечує взаємопристосування його учасників, спільне вироблення взаємоприйнятних рішень:

- соціально-психологічна – сприяє зняттю психологічної напруги, викиду негативних емоцій і поступовому зниженню їхньої інтенсивності.

До негативних функцій конфліктів належать:

- дестабілізаційна – конфлікти призводять до порушення соціальної рівноваги, громадського порядку, застосування насильницьких методів розв'язання проблем;

- надлишково-витратна – конфлікти вимагають використання додаткових матеріальних, часових, моральних та інших ресурсів для вирішення проблем, навколо яких вони виникають;

- дезорганізаційна – конфлікти уповільнюють та ускладнюють процеси прийняття рішень, відволікають від виконання поточних планових завдань, порушують ритм та ефективність діяльності.

Дослідження функціональних можливостей конфліктів відкриває шлях для окреслення їх позитивних та негативних наслідків.

Причини конфлікту – це явища, події, факти, ситуації, які передують конфлікту і за визначених умов діяльності суб'єктів взаємодії спричиняють його. Причини можуть бути об'єктивними (що існують незалежно від волі та бажань учасників конфлікту) та суб'єктивними (зумовлені конкретною поведінкою індивіда та психологічною структурою особистості). В основі більшості соціальних конфліктів лежать такі причини, як ресурси, що

необхідно розділити, взаємозалежність завдань, які необхідно вирішувати в ході колективної праці, різниця у цілях, інтересах, цінностях, манері поведінки, рівні культури, освіти, життєвому досвіді, а також неефективні комунікації між людьми.

Типологія – вузлова проблема теорії конфліктів. Щоб вчасно і цілеспрямовано впливати на конфлікт, важливо точно визначити його тип. В науковій літературі є декілька типологій конфліктів.

Беручи до уваги критерій суб'єктності, виділяють такі види конфліктів: внутрішньособистісні; міжособистісні; міжгрупові; між особою та групою; між організаціями; міждержавні тощо.

Залежно від кількості суб'єктів конфлікту виділяють дво- та багатосторонні конфлікти.

Залежно від предмета конфліктів виділяють такі їх різновиди: економічні; політичні; ідеологічні; аксіологічні (ціннісні); позиційні.

Класові конфлікти зумовлені відмінностями між суспільними класами та можуть виявлятися в економічній, політичній та ідеологічній сферах.

Культурні конфлікти виникають внаслідок співіснування людей, які представляють різні культури. Предметом таких конфліктів є духовні цінності культур.

Також виділяють конфлікти:

- за способом розв'язання – насильницькі та ненасильницькі;
- за сферою розгортання – політичні, соціальні, економічні, організаційні, ділові, юридичні, сімейно-побутові, ідеологічні, соціокультурні;
- за функціями або наслідками – конструктивні (функціональні) та деструктивні (дисфункціональні);
- за масштабами – глобальні, регіональні, локальні;
- за мотивацією – конфлікти з приводу розподілу владних повноважень і позицій, з приводу цінностей та життєвих установок;
- за тривалістю – короткочасові, тривалі, затяжні;
- за формою – прості (бойкот, саботаж, переслідування, агресія) та складні (бунт, соціальна революція, війна);
- за характером перебігу – гострі й хронічні та латентні й відкриті;
- за характером виникнення – стихійні та заплановані;
- за характером згасання – ті, що спонтанно припиняються; ті, що припиняються під дією засобів, знайдених конфліктуючими сторонами; ті, які вирішуються завдяки втручанню зовнішніх сил;
- за рівнем регулювання – керовані, слабкокеровані та некеровані;
- з погляду доцільності – закономірні (неминучі), необхідні, вимушені, функціонально невиправдані.

Стадії розвитку соціальних конфліктів

Соціальний конфлікт є динамічним явищем. До динамічних характеристик конфлікту відносять стадії або фази його розвитку, а також процеси, що виникають на різних його стадіях.

В соціальному конфлікті виділяють чотири стадії: передконфліктну, конфліктну, розв'язання конфлікту, післяконфліктну. В свою чергу кожна з цих стадій розпадається на ряд фаз. **Передконфліктну стадію** можна умовно розділити на три фази, для яких є характерними такі особливості взаємодії сторін. Початкова фаза характеризується формуванням конфліктної ситуації – накопиченням і загостренням протиріч в системі міжособистісних і групових відносин. На цій стадії можна говорити про прихований (латентний) розвиток конфлікту. Друга фаза починається з інциденту або приводу, тобто з зовнішнього явища, яке приводить у рух конфліктуючі сторони. На цій фазі відбувається усвідомлення конфліктуючими сторонами спонукальних мотивів, тобто протилежності їх інтересів, цілей, цінностей. На другій фазі конфлікт із латентної стадії переходить у відкриту і виражається у різних формах конфліктної поведінки.

Конфліктна поведінка характеризує другу, основну, стадію розвитку конфлікту. Конфліктна поведінка – це дії, направлені на те, щоб прямо чи опосередковано блокувати досягнення протилежною стороною її цілей, намірів, інтересів. Для вступу в другу стадію конфлікту необхідні не лише усвідомлення цілей та інтересів як протилежних іншій стороні, а й формування установки на боротьбу. Це формування є завданням першої фази конфліктної поведінки. Конфлікт інтересів на цій фазі набуває форми відкритих розходжень, які індивіди та соціальні групи не лише не бажають урегулювати, а й поглиблюють, руйнують попередні структури нормальних взаємозв'язків, взаємодій та відносин. В емоційній сфері ця фаза характеризується зростанням агресивності, переходом до неприязні і до відкритої ворожнечі, яка психологічно закріплюється в «образі ворога». Звідси конфліктні дії загострюють емоційний фон протікання конфлікту, а він, в свою чергу, стимулює конфліктну поведінку.

Сила учасників конфлікту – це здатність опонента реалізувати свою ціль всупереч волі партнера по взаємодії. Вона включає ряд компонентів:

- фізичну силу і технічні засоби;
- інформаційно-цивілізовану форму застосування сили, що вимагає збирання даних, аналіз документів, вивчення матеріалів експертизи з метою оволодіння знаннями про суть конфлікту, про свого опонента для

розробки стратегії і тактики поведінки, використання матеріалів, що ганьблять опонента;

- соціальний статус, що виражається в суспільно визнаних показниках (доходи, влада, престиж);

- інші ресурси – гроші, територія, ліміт часу, кількість прибічників.

Вплив на розвиток конфліктних відносин здійснює оточуюче середовище, що визначає умови, в яких відбуваються конфліктні процеси. Середовище може підтримувати учасників конфлікту, стримувати їх або бути нейтральним фактором.

Перша стадія конфліктної поведінки породжує тенденцію до посилення конфлікту, але вона може стимулювати його учасників до пошуку шляхів розв'язання конфлікту. Визрівання перелому в розвитку конфлікту характерне і для другої фази. На цій фазі відбувається ніби «переоцінка цінностей». Ця фаза є й фазою «вибору».

Конфліктні групи можуть вибрати такі програми поведінки:

- досягнення своїх цілей за рахунок іншої групи і доведення конфлікту до високої напруги;

- зменшення напруги, але збереження конфліктної ситуації, переведення її у приховану форму за рахунок поступок протилежної сторони;

- пошук способів повного вирішення конфлікту.

Якщо вибрана третя програма поведінки, настає третя стадія в розвитку конфлікту – стадія розв'язання. Розв'язання конфлікту здійснюється як через зміну об'єктивної ситуації, так і через суб'єктивну, психологічну перебудову, через зміну суб'єктивного образу ситуації, яка склалася у ворогуючих сторін. Можливе часткове й повне вирішення конфлікту.

Умови, за яких можливе успішне розв'язання конфлікту:

- своєчасний і точний аналіз причин конфлікту;

- зацікавленість обох сторін в подоланні суперечностей на основі взаємного визнання інтересів другої сторони;

- спільний пошук шляхів подолання конфлікту (прямий діалог сторін, переговори через посередників, переговори з участю третьої сторони).

Рекомендації, які прискорюють розв'язання конфлікту:

- під час переговорів пріоритет має віддаватися обговоренню змістовних питань;

- сторони повинні намагатися зняти психологічну і соціальну напругу;

- сторони повинні демонструвати взаємну повагу одна до іншої;
- учасники переговорів мають гласно і доказово розкривати позиції один одного, створюючи атмосферу публічного рівноправного обміну думками;
- учасники переговорів мають проявляти нахил до компромісів.

Велике значення має **післяконфліктна стадія**. На цій стадії повинні бути остаточно усунені протиріччя інтересів, цілей, установок, ліквідована соціально-психологічна напруга і закінчена боротьба. Урегульований конфлікт сприяє покращенню соціально-психологічних характеристик як окремих груп, так і міжгрупової взаємодії. Він сприяє згуртованості груп та розвиває шановне ставлення до опонентів.

Інший циклічний підхід до стадійного розвитку соціального конфлікту запропонував В. Нагаєв. Він визначив основні фази конфлікту з погляду можливостей його вирішення:

- початкова фаза включає виникнення, розвиток і усвідомлення конфліктної ситуації. Можливість вирішення конфлікту на цій фазі становить 90%;
- фаза підйому визначає початок відкритої конфліктної взаємодії. Можливість вирішення конфлікту становить 50%;
- пік конфлікту передбачає розвиток відкритого конфлікту, Можливість вирішення конфлікту становить 5%;
- спад конфлікту передбачає вирішення конфлікту. Можливість вирішення конфлікту становить 20%.

Фази конфлікту можуть циклічно повторюватися. При цьому можливості вирішення конфлікту в наступному циклі зростають.

Управління соціальними конфліктами

Управління конфліктом – це цілеспрямований, зумовлений об'єктивними законами вплив на динаміку конфлікту в інтересах розвитку або руйнування тієї соціальної системи, якої стосується конфлікт. Головна мета управління конфліктами – попередження дисфункціональних конфліктів і адекватне вирішення функціональних. Управлінню конфліктом має передувати стадія його діагностики, яка допомагає визначити причини конфлікту, його учасників, динаміку розвитку, позиції сторін, методи, засоби та форми розв'язання конфлікту.

Управління конфліктами включає такі види діяльності: -- прогнозування конфліктів; попередження конфлікту; стимулювання конфлікту; вирішення конфлікту.

Регулювання конфлікту – це вид діяльності суб'єктів управління, спрямований на послаблення конфлікту, забезпечення його розвитку в напрямку розв'язання.

Вирішення конфлікту – це вид діяльності суб'єкта управління, пов'язаний із завершенням конфлікту. Розв'язання конфлікту може бути повним і неповним. Повне розв'язання досягається при узгодженні причин, предмета конфлікту і конфліктних ситуацій. Неповне розв'язання конфлікту здійснюється тоді, коли усуваються не всі причини або конфліктні ситуації.

Управління конфліктами включає такі види діяльності:

– прогнозування конфліктів – це один із найважливіших видів суб'єкта управління, воно спрямоване на виявлення причин цього конфлікту в потенційному розвитку. Основними джерелами прогнозування конфлікту є вивчення об'єктивних і суб'єктивних умов і факторів взаємодії між людьми, а також їхніх індивідуальних психологічних особливостей;

– попередження конфлікту – це вид діяльності суб'єкта управління, спрямований на недопущення конфлікту. Попередження конфліктів ґрунтується на їхньому прогнозуванні;

– стимулювання конфлікту – це діяльність суб'єкта управління, спрямований на провокацію, спричинення конфлікту. Стимулювання виправдане щодо конструктивних конфліктів.

Сучасна соціологія конфлікту виробила дві основні моделі аналізу соціальних конфліктів: структурну та процесуальну. У першій робиться акцент на аналізі причин, що лежать в основі конфлікту і визначають його динаміку, а також на встановленні параметрів, що впливають на конфліктну поведінку та його форми. У процесуальній аналізується виникнення конфліктної ситуації, динаміку конфлікту, його етапи і характер його розв'язання.

У межах цих моделей вироблена низка форм, способів і методів подолання (вирішення) конфліктів. Серед основних методів розв'язання соціальних конфліктів виокремлюють такі:

– **метод уникнення конфлікту** дозволяє виграти час, мобілізувати ресурси, об'єктивно оцінити ситуацію, скоригувати свої цілі, однак не усуває причин, а отже і ймовірності конфлікту в майбутньому;

– **метод переговорів** дозволяє уникнути насильницьких методів, зняти гостроту конфлікту, зрозуміти аргументацію опонента, об'єктивно оцінити реальне співвідношення сил та умови примирення. Переговори дозволяють розглянути альтернативні ситуації, прийти до взаємопорозуміння;

– **метод використання посередника.** Практика вирішення конфліктів доводить, що вдало підібраний посередник може швидко врегулювати конфлікт там, де без його участі згода була б неможливою;

– **метод третейського розгляду** передбачає, що аналіз конфлікту здійснюється у чіткій відповідності нормам закону, зокрема, й міжнародного права.

Існує п'ять стилів поведінки особи в конфлікті, що визначаються активністю чи пасивністю та задоволенням власних інтересів чи інтересів інших: ухиляння, пристосування, суперництво, компроміс, співробітництво.

Ухиляння – засвідчує пасивність людини, її намагання вийти з конфлікту і передати відповідальність за вирішення проблеми іншим. Вона не відстоює свої права та інтереси, що є не дуже важливим для неї, не готова співпрацювати з іншими. Така поведінка можлива, коли результат конфлікту є не надто важливим для індивіда, ситуація занадто складна і вирішення конфлікту потребує занадто багато зусиль його учасників та коли у індивіда не вистачає влади для вирішення конфлікту на свою користь.

Пристосування – означає, що людина є пасивною в конфлікті, не відстоює власних інтересів, а тому дозволяє партнерові приймати рішення. Інша назва цього стилю – поступливість.

Суперництво – тип поведінки, коли кожен з учасників конфлікту прагне перемоги за умови обов'язкового програшу іншого. Єдиним варіантом вирішення конфлікту розглядається повне задоволення власних інтересів, будь-які інші варіанти трактуються як програш.

Компроміс – цей тип поведінки у конфліктній ситуації часто розцінюють як найефективніший, що веде до взаємної перемоги сторін, які конфліктують.

Співробітництво – особа бере активу участь у розв'язанні конфлікту, відстоює свої інтереси та враховує інтереси суперника, співпрацює з ним. Цей стиль поведінки дає можливість обом сторонам конфлікту задовольнити власні інтереси.

Загалом усунення наслідків конфліктів потребує значної кількості засобів, сил та енергії. У зв'язку з цим, у практичній діяльності щодо управління організаціями здійснюється робота з профілактики конфліктів.

Контрольні питання

Поясніть сутність і зміст поняття “соціальний конфлікт”.

Розкрийте суть основних теорій соціального конфлікту.

Охарактеризуйте структуру конфлікту.

Розкрийте об'єктивні та суб'єктивні передумови виникнення та причини соціальних конфліктів.

Розкрийте сутність подвійного характеру функцій конфлікту.

За якими критеріями здійснюється типологізація та класифікація соціальних конфліктів?

Проаналізуйте етапи протікання соціальних конфліктів.

Назвіть і проаналізуйте основні методи вирішення соціальних конфліктів.

Приклади тестових завдань

Соціальний конфлікт - це:

- а) збройне зіткнення; б) протистояння різних політичних сил;*
- в) зіткнення різних соціальних суб'єктів.*

Хто з соціологів є автором концепції багатостороннього соціального конфлікту?

- а) К. Маркс; б) Г. Зіммель; в) Р. Дарендорф.*

До позитивних функцій конфліктів більшість соціологів відносить:

- а) соціально-діагностичну; б) соціального розвитку; в) надлишкововитратну; г) дестабілізуючу.*

Конфлікти призводять до порушення соціальної рівноваги, громадського порядку, застосування насильницьких методів розв'язання існуючих проблем. Про яку з функцій конфліктів йдеться?

- а) інтегральну; б) комунікативну; в) дестабілізуючу;*

Стадія, на якій конфліктуючі сторони оцінюють свої ресурси, перш ніж зважитися на агресивні дії, чи відступати – це стадія:

- а) зародження конфлікту; б) передконфліктна стадія; в) розвитку конфлікту.*

Література

Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г. Городяненко – К.: Академвидав, 2008. – С. 191-193.

Соціологія і психологія: навч. посіб. / за ред. Ю.Ф. Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – С. 297-334.

Вербець В.В. Соціологія: навчальний посібник / В.В. Вербець, О.А. Субот, Т.А. Христюк. – К.: Кондор, 2009. – С. 204-211.

Лукашевич М.П. Соціологія: підручник для дистанційного навчання / М.П. Лукашевич, М.В. Туленков, А.В. Грищук. – К.: Університет "Україна", 2005. – С. 202-219.

Соціологія: підручник / за ред. В.П. Городяненка. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – С. 156-161.

Примуш М.В. Загальна соціологія: навчальний посібник / М.В. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – С. 355-381.

Соціологія: короткий енциклопедичний словник / уклад. В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.; під заг. ред. В.І. Волович. – К.: Укр. центр духовн. культури, 1998. – С. 251-257.

СОЦІОЛОГІЯ ДЕВІАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

1. Сутність соціальної девіації.
2. Теорії девіантної поведінки.
3. Причини і види девіантної поведінки.
4. Попередження соціальних девіацій та соціальний контроль.

Сутність соціальної девіації

Слово девіація походить від лат. *deviatio* – відхиляюся. Воно означає відхилення від норми. Відтак для розуміння цього явища слід усвідомити те, що є соціальною нормою. **Соціальна норма** (від лат. *norma* – зразок) – це вимоги, побажання і очікування відповідної поведінки, яка схвалюється суспільством. Функціонування соціальних норм визначається об'єктивною необхідністю в упорядкуванні суспільних відносин. За допомогою норм суспільство, окремі спільноти, групи регулюють, контролюють, оцінюють та спрямовують поведінку громадян. Соціальні норми формуються на підставі соціальних цінностей. Вони виражаються в уявленні людей про належну, припустиму, можливу, бажану, прийнятну і, навпаки, про небажану, неприйнятну, неприпустиму поведінку.

На відміну від правових норм, які закріплені в Конституції та інших законах, соціальні норми можуть передбачати правила поведінки, які не закріплені правовими актами держави. Це звичаї, традиції, етикет, манери, поведінка тощо. Відповідно соціологія поділяє соціальні норми на норми-правила і норми-очікування. Норми-правила – це основні механізми, що регулюють і скріплюють суспільне життя, які обов'язкові до виконання, і їх порушення веде за собою суворе покарання з боку держави. Норми-очікування – це правила, які регулюють поведінку індивідів в соціальних групах, контролюються з боку останніх, а їх порушення не приводить до суворого покарання.

Соціальні норми забезпечують стабільність суспільства, його нормальне відтворення, захист від зовнішніх та внутрішніх загроз. Вони інтегрують, впорядковують, підтримують суспільство у життєздатному стані, регулюють увесь спектр суспільних відносин. Соціальні норми охоплюють практично всю сукупність соціально значущих актів поведінки. Норми права при цьому закріплюють лише найбільш суттєві з соціальних норм.

Відтак **соціальною девіацією** є вчинки, діяльність людей, соціальних груп, які не відповідають встановленим у даному суспільстві нормам та визнаним стандартам поведінки.

Девіантна поведінка – це практичний прояв соціальної девіації, це поведінка, що не відповідає суспільним цінностям і нормам, як моральним, так і правовим.

Тривалий час термін «соціальна девіація» пов'язували здебільшого з кримінальними явищами – злочинами, алкоголізмом, наркоманією, проституцією тощо. Таке уявлення склалось внаслідок того, що, крім соціології, проблему соціальних відхилень у прикладному плані вивчають такі дисципліни як криминологія, правова статистика тощо. При цьому виникає запитання: чи лише такі явища можна назвати соціальним відхиленням? Адже загалом девіантною поведінкою можна вважати, наприклад, героїзм, надприродну працьовитість або абсолютну відданість будь-чому. Саме соціологія виявляє найзагальніші причини і наслідки девіації, її впливу на розвиток соціальних процесів, вказує шляхи раціонального контролю, запобігання та ліквідації наслідків такої поведінки за допомогою соціальних, економічних та політичних заходів.

Визначаючи категорію девіації, слід враховувати, що це явище може мати як індивідуальний, так і суспільний характер. У першому випадку це вчинки, дії людини, що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам. У другому, девіація – це соціальне явище, виражене у масових формах людської діяльності, яке не відповідає офіційно встановленим нормам. Якщо значна частина індивідів не бажає дотримуватись загальних норм, виникає **аномія** – стан суспільства, в якому значна частина його членів, знаючи про існування зобов'язальних норм, ставиться до них негативно або байдуже. Така ситуація виникає внаслідок різких змін в соціальній структурі, наприклад, під час або внаслідок економічних та суспільно-політичних катаклізмів та криз.

Індивідуальні негативні відхилення від норм набувають якості соціальних девіацій за наступних умов:

1) однакова спрямованість таких відхилень у схожих груп людей за однакових умов;

2) близькість або навіть єдність причин, з яких вони виникають;

3) наявність певної повторюваності, стійкості вказаних явищ.

Тобто соціальні відхилення – це не випадкові факти, а процеси, які підпорядковані певним закономірностям, набули певного поширення у суспільстві або виявляють тенденцію до цього.

У той же час визначення певного вчинку або явища як девіації є проблемним завданням, оскільки соціальні норми, відповідність або невідповідність яким є головним критерієм девіантності вчинку, поведінки або явища, подекуди можуть бути невиправданими і зумовлювати розбіжності в оцінках. Найяскравіші приклади девіації – нелюдські вчинки, які однозначно викликають засудження (вбивства, зґвалтування тощо). Але навіть вбивство може бути виправдано, наприклад, на війні. Крім того, власне соціальні норми, порушення яких визначає ступень девіантності поведінки, з часом змінюються (наприклад, ставлення до курців, яких сьогодні, на відміну від минулого століття, ототожнюють з наркозалежними).

Інша проблема полягає у визначенні девіації, пов'язаної з невизначеністю поведінкових сподівань. Наприклад, перехід через проїжджу частину вулиці є офіційно забороненим, але водночас це дуже поширений тип поведінки, який вважається напівлегальним доти, доки не спричиняє аварій транспорту або ушкодження пішоходів.

Нарешті, якщо правила чи норми поведінки сформульовані нечітко, серед громадян можуть виникнути розбіжності щодо їх тлумачення та дотримання. В суспільстві вчинок або навіть явище можуть сприйматись як девіантна поведінка з погляду однієї людини і як норма з точки зору іншої. У таких випадках важливо з'ясувати і враховувати реакцію на різноманітні види поведінки людей – осіб, з якими та чи інша людина спілкується щодня і які саме визначають критерії девіантності поведінки цієї особи. Важлива також позиція організацій чи органів влади, що контролюють поведінку людини.

Всі ці чинники (релятивна природа девіації, невизначеність очікувань, розбіжність у питаннях про норму) свідчать про складність визначення критеріїв соціальної девіації за певних обставин. Проте деякі типи поведінки майже завжди вважаються девіантними. Це стосується не лише тих девіацій, які кваліфікуються як злочини карним законодавством. Наприклад, відмова від власних малолітніх дітей або відмова розмовляти з іншими людьми протягом тривалого часу (якщо це не зумовлено релігійними мотивами) завжди вважається девіантною поведінкою.

Теорії девіантної поведінки

Соціологія девіантності і соціального контролю (девіантологія) тривалий час перебувала на периферії соціологічної науки. Такий стан речей склався внаслідок двох причин. По-перше, від початку свого існування соціологія вбачала у суспільстві єдино можливий інститут цивілізованого існування людства, що прагне до безперервного прогресу. Звичайно, визнавалось існування деяких вад і проблем суспільного буття. Проте соціологам було психологічно важко відверто визначити такі явища як злочинність, наркоманію та алкоголізм, проституцію та самогубства як предмет дослідження і, таким чином, визнати ці явища невід'ємною і природною складовою суспільства. По-друге, монополією на дослідження соціальних девіацій тривалий час володіла криміналістика та деякі інші юридичні науки, представники яких вважали, що соціологія не здатна повною мірою дослідити комплекс проблем, пов'язаних з соціальними девіаціями, і запропонувати шляхи їх вирішення. Так, наприклад, представники кримінології, яка фактично є соціологією злочинності, вважають свою науку цілком самостійною і досі заперечують її належність до соціологічного співтовариства.

У другій половині ХХ ст. тема девіантності у багатьох розвинутих країнах почала все частіше розглядатись у суспільному контексті, а проблеми соціального контролю змістились з поля наукових дискусій і пошуків у сферу боротьби із соціальними девіаціями та їх попередженням. Аналіз постіндустріального суспільства довів безпосередній зв'язок і взаємозумовленість соціуму та різноманітних проявів соціальної девіації.

Феномен соціальної девіації вивчається соціологією вже тривалий час, проте досі немає єдиної думки щодо причин походження та природи девіації.

Загалом в соціології вироблені такі теоретичні підходи до вивчення соціальних девіацій: біологічні, психологічні та власне соціологічні (табл. 1).

Початок біологічному підходу поклав італійський лікар-психіатр Ц. Ломброзо. Він розробив теорію, відповідно до якої існував зв'язок між девіантною (кримінальною) поведінкою та певними фізичними особливостями індивіда. Він стверджував, що люди від народження, за своїм біологічним складом схильні до визначених типів поведінки. «Кримінальний тип» він вважав поверненням до ранніх стадій людської еволюції, ознаками чого є нижня щелепа, що виступає вперед, знижена чутливість до болю тощо. Також Ц. Ломброзо розглядав як девіацію аномально визначні інтелектуальні та художні здібності (талант, геніальність), вважаючи їх проявом психічних захворювань.

Теорії девіантної поведінки

Концепції	Теорія	Теоретик	Основна ідея
Біологічна	Антропологічна школа карного права	Ц. Ломброзо В Шелдон	Фізичні особливості як причина девіації
Психологічна	Психологічна теорія	З. Фрейд	Конфлікти властиві особистості, як причина девіації
Соціологічні	Аномія	Е. Дюркгейм	Девіація, зокрема, самогубства, як результат відсутності норм
	Соціальна дезорганізація	Р. Мертон	Девіація – результат розриву між цілями суспільства та схвалюваними засобами їх досягнення
		К. Маккей Х. Шоу	Девіація – результат послаблення чи суперечливості соціальних норм та зв'язків
	Культурологічна	Т. Селлін, В. Міллер, Р. Кпаруорд, Е. Сутерленд, Г. Беккер	Девіація – результат конфлікту між нормами субкультури та пануючою культурою
	Теорія «навішування ярликів»	Е. Лемерт Г. Беккер	Девіація як своєрідна ознака (ярлик), що її деякі групи, маючи владу, ставлять у провину («навішують») представникам слабших груп
	Радикальна кримінологія	Р. Турк, Е. Тайлор, С. Квіні, М. Янг	Девіація – результат протидії нормам капіталістичного суспільства

Біологічні концепції походження соціальних девіацій були популярні на початку ХХ ст. На їх основі навіть сформувалась так звана антропологічна школа права. Проте пізніші дослідження поступово відтіснили біологічні концепції на периферію науки. Останнім часом біологічне трактування девіації зосереджено на ДНК-аномаліях.

Психологічний підхід, як і біологічний, тісно пов'язаний з аналізом кримінальної поведінки. У минулому дослідники, намагаючись знайти психологічне пояснення девіації, наголошували на важливості аналізу таких загальних станів як «розумові дефекти», «дегенеративність» та «психопатія». Кримінологи намагались знайти наукові методи визначення зв'язку між певним станом людини та кримінальною поведінкою.

Психоаналітики запропонували теорії, які встановлювали зв'язок між девіантними вчинками і широким колом психологічних проблем.

Останнім часом у світовій соціології біологічним та психологічним поясненням девіації приділяється менше уваги. Пізніші теорії роблять акцент на характері суспільства і досліджують, як суспільство сприяє або запобігає виникненню та збереженню девіацій. Новітні соціологічні теорії все частіше критикують існуючий соціальний устрій і наполягають на необхідності перетворення не окремих людей, а суспільства в цілому.

Власне соціологічні концепції девіантної поведінки поєднують загальне визнання причин девіації, впливу на людину різноманітних соціальних факторів, а саме: відсутність норм, розрив між цілями суспільства та засобами їх досягнення (теорії аномії); культурні цінності, що спонукають людей до девіантної поведінки (культурологічні теорії); наявність тих, хто оцінює людину з точки зору девіації (теорія «навішування ярликів»); розроблення законів як джерела суспільного конфлікту (радикальна кримінологія) тощо.

Досвід дослідження соціальних девіацій свідчить про те, що пояснити девіантну поведінку на основі лише одного підходу або концепції неможливо. В основі феномену соціальної девіації лежить сукупність багатьох соціальних та психологічних факторів.

Причини і види девіантної поведінки

Об'єктами дослідження в соціології девіантної поведінки виступають види відхилень:

– культурні та психічні. Культурні відхилення – відхилення поведінки певної соціальної спільноти від прийнятих у суспільстві норм культури. Прикладом є молодіжні субкультури з яскраво вираженою девіантністю, як-от футбольні уболівальники, скінхеди, хіпі. Психічні девіації зумовлені психічними відхиленнями, які виражаються в особистісній дезорганізації – сексуальні відхилення, алкоголізм, наркоманія тощо. Проте особистісна дезорганізація не єдина причина девіантної поведінки. Подекуди психічно хворі особи можуть дотримуватись правил та норм суспільства. Дослідженням таких девіацій займається як соціологія, так і психологія;

– індивідуальні та групові. Індивідуальні відхилення – це недотримання індивідом норм суспільства, групові – підпорядковане положення члена девіантної групи щодо її субкультури. Прикладом можуть бути члени організованих кримінальних угруповань або підлітки з

неблагополучних родин, що мешкають переважно на вулиці і мають свої «моральні кодекси», «закони» і культурні норми;

– первинні та вторинні. Під первинним відхиленням розуміють поведінку особистості, яка відхиляється, але в цілому відповідає загальноновизнаним культурним нормам і до деякого часу не кваліфікується як соціально девіантна. Вторинними називають такі відхилення від існуючих у групі норм, що соціально визначаються як девіантні.

Девіантість поведінки завжди оцінюють з точки зору культури, усталеної в суспільстві, тому важливим критерієм аналізу девіантної поведінки є її поділ на культурно схвалювану та культурно засуджувану. Соціально схвалювану девіантну поведінку зумовлюють такі якості індивіда, як:

– надінтелектуальність, що може розглядатись як спосіб поведінки, який приводить до соціально схвалюваних відхилень лише в разі досягнення обмеженого числа соціальних статусів – переважно діяльність у сфері науки або культури;

– особливі схильності, які сприяють виявленню унікальних якостей у дуже вузьких, специфічних галузях діяльності;

– надмотивація, що часто служить компенсацією за утиски і переживання, перенесені в дитинстві та юності, і мотивує загострене прагнення до самореалізації;

– особистісні якості – риси і властивості характеру, що сприяють надзвичайному розвитку особистості та досягненню нею соціальних вершин.

Здебільшого суспільство заохочує і винагороджує соціальні відхилення, що виявляються у вигляді високої соціальної активності та неординарних досягнень, спрямованих на розвиток загальноновизнаних суспільних цінностей. Порушення ж моральних норм та законів завжди кваліфікується як культурно засуджувальні девіації, які унормовані і караються.

Соціальні відхилення можуть бути класифіковані за кількома принципами, які відображають усю їх різноманітність та визначають шляхи впливу на них. Найпоширенішим є поділ відхилень залежно від типу порушеної норми (право, мораль, правила спілкування тощо). При цьому негативні відхилення поділяються на злочини та інші правопорушення (адміністративні, цивільні, трудові, фінансові тощо), аморальні вчинки. Практичне значення цієї класифікації полягає у тому, що від неї залежить, які саме санкції та процедури вияву та покарання винних застосовуються.

Інша класифікація базується на прийнятті чи запереченні індивідом цілей суспільства та соціально схвалених засобів їх досягнення (Р. Мертон). Відповідно до неї **конформізм** означає згоду з цілями суспільства та застосування законних засобів їх досягнення; **інновація** – погодження з цілями, але заперечення загально визнаних засобів їх досягнення з одночасним пропонуванням альтернативних засобів; **ритуалізм** пов'язаний із запереченням цілей при визнанні засобів; **ретритизм** виникає, коли індивід водночас відкидає і соціально схвалені цілі, і засоби їх досягнення.

Класифікувати соціальні девіації можна також за елементами внутрішньої структури:

- за суб'єктом девіантної поведінки виділяють поведінку індивідуума, що відхиляється від норми, громадян, посадових осіб, неформальних соціальних груп;

- за об'єктом девіантна поведінка може бути віднесена до різних сфер суспільного життя, до різної соціальної спрямованості (життєвих цінностей, інтересів особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому), до конкретних цінностей та інтересів як до безпосередніх об'єктів правопорушень або кримінальних вчинків (життя, здоров'я, майно тощо);

- за об'єктивною стороною виділяють соціальні відхилення, що здійснюються шляхом діяльності або бездіяльності і таким чином сприяють виникненню конкретних шкідливих наслідків;

- за суб'єктивною стороною девіантна поведінка характеризується різною мотивацією, різними цілями, різним ступенем передбачення та бажання можливих наслідків.

Попередження соціальних девіацій та соціальний контроль

Боротьба з соціальними девіаціями та їх профілактика – природна функція суспільства яка здійснюється засобами соціального контролю. Соціологія девіантності виробила два основних теоретичних підходи до проблеми здійснення соціального контролю та боротьби з девіаціями. Представники першого вважають, що більшість засобів соціального контролю та профілактики ґрунтується на емоціях, ілюзіях та догмах, а не реальних закономірностях соціальних процесів. Як правило, найбільш результативними засобами боротьби з соціальними девіаціями виявляються, на їх думку, заборонно-репресивні заходи.

Всередині ХХ ст. у соціології девіантності сформувалась протилежна течія, представники якої наголошували на неадекватності і

неефективності традиційних репресивно-заборонних заходів. Т. Матисен навіть констатував «кризу покарання», яка, на його думку, полягала у наступному: якщо покарання неефективне як реакція на злочин, то воно тим більш неефективно як засіб протидії соціальним девіаціям. Це зумовило появу і розвиток таких некаральних засобів профілактики соціальних девіацій, як електронне спостереження замість позбавлення волі, *community policing* – взаємодія комунальної поліції з населенням мікрорайону.

Все більш популярними серед західних соціологів стає ставлення до певних різновидів девіації як до соціальних конструктів. Прихильники цього підходу вважають, що влада, політичний режим, суспільна думка, ЗМІ конструюють злочинність, наркоманію, корупцію та інші подібні явища, які насправді не мають онтологічної реальності. На їх думку, в реальному житті не існує жодного з названих феноменів, які б за своїм змістом були б природно негативними: куріння наркотичних сумішей легалізоване у деяких країнах Європи, споживання алкогольних напоїв вважається злочином у мусульманських країнах, куріння тютюну каралось смертною карою у середньовічній Іспанії; в СРСР злочином вважалась підприємницька діяльність та комерційне посередництво – основа сучасної економіки; навмисне вбивство може бути подвигом у разі, якщо це вбивство ворога на війні, або ж юридично і морально нейтральним, якщо воно скоєно у межах необхідної самооборони. У межах цього підходу великого значення набуває вивчення суб'єктів, мотивів, механізмів та наслідків конструювання.

Іншим напрямком у трактуванні природи та механізмів соціальних девіацій є уявлення про те, що всі прояви девіантності є функціональними. Відштовхуючись від тези Гегеля про те, що «все дійсне розумно» прибічники цього підходу вважають, що усі нефункціональні форми життєдіяльності суспільства давно еліміновані у процесі його розвитку, функціональність зберігають лише функціональні форми. Так, функція корупції – спрощення бюрократичних процедур, прискорення прийняття управлінських рішень тощо; функції алко- і наркоспоживання – анестезуюча, седативна, інтегративна, психостимулююча, протестна; функція контрабандної торгівлі – задоволення споживацького попиту на певні товари за нижчими цінами або у достатньому обсязі. Щоправда, такий підхід виявляється хибним, коли йдеться про такі суспільні вади як бродяжництво та бездомність, дитяча безпритульність, карні злочини, що не зумовлені соціально-політичними факторами тощо.

Проте повноцінний **соціальний контроль** – це практика соціальних груп з визначення і заохочення поведінки, що відповідає

соціальним нормам, та застосування санкцій до поведінки, що порушує прийняті норми.

Отже, соціальний контроль може бути ефективним лише за умови використання усього спектра його дійових механізмів з урахуванням особливостей суспільства та самих відхилень. До таких механізмів можна віднести контроль:

- здійснюваний ззовні, зокрема, шляхом покарань та санкцій;
- внутрішній, забезпечуваний інтеріоризацією соціальних норм та цінностей;
- побічний, викликаний самоідентифікацією з референтною «законослухняною групою».

Велике значення має й розширення кола засобів досягнення цілей та задоволення потреб, альтернативних протиправним або аморальним.

До того ж слід враховувати, що правовий контроль та репресивно-заборонні заходи малоефективні при профілактиці та боротьбі з девіантними проявами у сфері етнічних відносин, оскільки ці заходи не впливають на сутність цих відносин. Тому проблема соціального контролю девіантних проявів виявляється значно більш складною, ніж може здатись на перший погляд. Повноцінний та виважений соціальний контроль має включати регулювання соціальної поведінки індивідів з позицій культури моралі та права.

Дослідження широкого кола причин та механізмів формування потреб суб'єктів соціального контролю дозволяє не лише аналізувати, а й моделювати і прогнозувати виникнення девіантних шляхів їх реалізації або потреб, які є девіантними за своєю суттю. Співставлення цих потреб з потребами та можливостями індивідів, соціальних груп та великих спільностей – об'єктів соціального контролю індивідів – дозволяє робити висновки про ступень їх соціальної адаптації, ефективності заходів соціального контролю і своєчасно протидіяти девіантним процесам і явищам.

Усі види впливу на об'єкти соціального контролю поділяються на два типи. Прямий вплив здійснюється шляхом цілеспрямованих змін умов життєдіяльності об'єкта, що визначають його поведінку. Це можуть бути заходи економічного, управлінського, правового або іншого прямого впливу на об'єкт соціального контролю. Головний недолік заходів прямого впливу полягає у тому, що вони визначають поведінку об'єкта, але не його свідомість. Тому, коли вплив слабшає, поведінка об'єкта виходить з-під контролю.

Непрямий вплив здійснюється через цілеспрямовану дію на індивідуальну свідомість об'єкта як на джерело його свідомої поведінки в умовах, що детерміновані оточуючим середовищем. Саме такий вплив багато дослідників вважають найбільш ефективним. Ідеалістичний характер індивідуального світосприйняття дозволяє впливати на об'єкт соціального контролю через впровадження в його свідомість соціальних ілюзій. Усі художні, морально-етичні або соціальні поняття знаходяться і формуються під їх впливом. В процесі здійснення соціального контролю соціальні ілюзії доповнюють або змінюють світосприйняття членів суспільства. Соціальні ілюзії дозволяють ототожнювати у свідомості об'єкта соціального контролю індивідуальні та соціальні інтереси, спрямувати його поведінку на досягнення соціальних цілей. Так, ілюзії формуються за допомогою політичних, релігійних, культурних, ідеологічних тощо заходів соціального контролю. Проте соціальні ілюзії втрачають дієвість, коли починають суперечити соціальній реальності. Це принциповий недолік непрямих заходів впливу на свідомість.

Контрольні запитання

Яка поведінка називається девіантною?

У чому проявляється позитивна та негативна спрямованість девіацій?

Як можна відрізнити девіантну поведінку від нормативної?

Які існують теоретичні підходи до пояснення соціальних девіацій?

Що таке соціальний контроль?

Які види соціального контролю ви знаєте?

Які існують теоретичні підходи до побудови та організації соціального контролю?

Яка специфіка соціальних девіацій в сучасному українському суспільстві? Сформулюйте їх причини.

Приклади тестових завдань

Аномія – це:

а) масові заворушення, страйки, акції протесту; б) небажання значної частки населення голосувати на виборах за певного кандидата або політичну силу; в) стан суспільства, в якому значна частина його членів, знаючи про існування зобов'язальних норм, ставиться до них негативно, або байдуже.

Що з переліченого не входить до складу норми?

а) звичаї; б) традиції; в) політичні переконання.

До якої теорії відноситься твердження про те, що девіація – це результат розриву між цілями суспільства та схвалюваними засобами їх досягнення?

а) теорія «навішування ярликів»; б) Теорія аномії;
в) культурологічна теорія.

До якого виду соціального контролю відноситься інтеріоризація соціальних норм?

а) зовнішнього; б) внутрішнього; в) побічного.

Література

Вербець В.В. Соціологія: навчальний посібник / В.В. Вербець, О.А. Субот, Т.А. Христюк. – К.: КОНДОР, 2009. – С. 211-219.

Гилинский Я. И. Социология девиантности (новеллы и перспективы) / Я.И. Гилинский // Социс. – 2009. – № 8. – С.70-73.

Іванов В. Н. Девіантна поведінка: причини і масштаби / В.Н. Іванов // Соціально-політичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 20-31.

Кітов М.Г. Соціологія девіантної поведінки: Конспект лекції з дисципліни «Соціологія» для студентів усіх спец. ден. та заоч. форм навчання / М.Г. Кітов, О.Ф. Піронкова. – К.: НУХТ, 2005. – 14 с.

Корчетов В.В. Социальное регулирование девиаций: структура, процессы / В.В. Корчетов. – М.: 2000. – 236 с.

Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология / В.Н. Кудрявцев. – М.: ИНФРА-М, 1992. – 287 с.

Кузнецова Е.М. Социальный контроль: сущность и методы реализации / Е.М. Кузнецова. – Омск: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2006. – 181 с.

Ланцова Л.А. Соціологічна теорія девіантного поведінки / Л.А. Ланцова, М.Ф. Шурупова // Соціально-політичний журнал. – 1993. – № 4. – С. 32-41.

Павленко П.Д. Социальная работа с лицами и группами девиантного поведения / П.Д. Павленко, М.Я. Руднева. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 185 с.

Социальные отклонения / под ред. В.Н. Кудрявцева. – М.: Рефл-бук Маклер, 2002. – 319 с.

Соціологія: підручник / за ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2008. – С. 161-167.

Соціологія: підручник / 3-тє вид., стереотипне. за редакцією В.М. Пічі. – Львів «Новий Світ- 2000», 2008. – С. 118-120.

Танчин І.З. Соціологія: навч. посібн. / І.З. Танчин. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – С. 99-113.

Юрій М.Ф. Соціологія: підручник. / М.Ф.Юрій. – К.: Кондор, 2009. – С. 102-108.

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Соціологічне дослідження: поняття, основні види, етапи.
2. Програма соціологічного дослідження.
3. Методи збору соціологічної інформації.

Соціологічне дослідження: поняття, основні види, етапи

Як будь-яка інша наука, соціологія, крім системи нагромаджених знань (перш за все теоретичних), включає дослідницьку діяльність. **Соціологічне дослідження – це інструмент вивчення соціальних явищ в їх конкретному стані за допомогою методів, які дозволяють проводити кількісний і якісний збір, виміри, узагальнення, аналіз соціологічної інформації.**

Попит на соціологічне дослідження сформувався внаслідок потреб соціальної практики. Постачаючи інформацію про об'єкти, воно створює умови для наукового управління суспільством. Завдяки своїм пізнавальним можливостям соціологічне дослідження фіксує увагу на об'єктивних та суб'єктивних сторонах соціальних процесів, розкриваючи роль людського чинника в суспільному житті та створюючи можливість для виявлення соціальних проблем в тій чи іншій сфері.

Існує багато видів соціологічних досліджень згідно з різними критеріями поділу (див. табл. 2). Класифікація соціологічних досліджень допомагає дисциплінувати і систематизувати діяльність дослідника та забезпечити надійність і ефективність його роботи.

Будь-яке дослідження проходить кілька взаємопов'язаних **етапів**: підготовчий етап; збір та обробка інформації; етап аналізу; реалізація результатів дослідження. На *підготовчому* етапі соціологи встановлюють відносини із замовниками дослідження, вирішують найскладніші теоретичні та емпіричні питання (визначають методологічні орієнтири, розробляють методичні платформи), а також добирають виконавців, визначають терміни дослідження, вирішують питання оплати праці.

Основні види конкретно-соціологічного дослідження

За метою проведення	<p>Теоретичне – спрямоване на вдосконалення й розвиток концептуальних засобів соціологічної науки.</p> <p>Емпіричне – має на меті розв’язання конкретної соціальної проблеми через пряму чи опосередковану реєстрацію подій, характерних для досліджуваних соціальних явищ і процесів, з використанням спеціальних методів і методик.</p>
За типом логічних завдань	<p>Розвідувальне (пошукове) дослідження – найпростіший вид соціологічного аналізу, спрямований на пошук, більш глибоке вивчення проблеми, шляхів її вирішення, апробацію окремих підходів, методів, інструментів та процедур.</p> <p>Описове – більш складний вид аналізу, спрямований на відображення окремих елементів та структурних ознак об’єкта, його функцій та динаміки взаємовідносин, внаслідок чого отримують цілісне уявлення про досліджуване явище.</p> <p>Аналітико-експериментальне – найбільш глибокий і складний вид аналізу, метою якого є пошук причинно-наслідкових зв’язків, які лежать в основі досліджуваного об’єкта. Аналітико-експериментальне дослідження стає можливим завдяки розвідувальному і описовому соціологічному аналізу.</p>
За репрезентативністю	<p>Суцільне – спрямоване на вивчення усієї сукупності респондентів, які належать до певної спільноти або групи. Різновидом суцільного дослідження є перепис населення.</p> <p>Вибіркове – на відміну від суцільного опитування репрезентативною є лише група, яка представляє думку усієї генеральної сукупності.</p>
Залежно від статусу замовника та оплати праці	<p>Держбюджетні дослідження виконуються на замовлення державних установ.</p> <p>Госпрозрахункові дослідження виконуються за рахунок окремих підприємств, організацій та установ.</p>
За об’єктом	<p>Монографічні мають на меті вивчення соціального явища або процесу на одному об’єкті, який виступає представником класу подібних об’єктів (робітники, студенти тощо).</p> <p>Порівняльні – спрямовані на вивчення об’єктів однакових за відповідними ознаками у різних умовах або за різними ознаками у різний час в однакових умовах.</p> <p>Панельні – порівнюються одні й ті ж особи, що належать до вибіркової сукупності, через однакові часові інтервали.</p> <p>Трендові (повторні) – проводяться на тому самому об’єкті без дотримання вимоги збереження попередньої вибірки.</p> <p>Генетичні – спрямовані на вивчення походження та розвитку соціальних об’єктів.</p>

За витратами часу	Експрес-дослідження (триває від 1-2 тижнів до 1-2 місяців). Короткострокові дослідження (від 2 до 6 місяців). Середньострокові дослідження (від 6 місяців до 6 років). Довгострокові дослідження можуть (3 роки і більше).
За масштабом проведення	Міжнародні дослідження – спрямовані на вивчення процесів, явищ, які знаходяться у міжнародній сфері. Загальнонаціональні дослідження мають на меті вивчення об'єктів, які функціонують на суспільному рівні. Галузеві дослідження проводяться для вивчення об'єктів в певній сфері суспільного життя (управління, промисловості, сільського господарства, науки, освіти, охорони здоров'я тощо).

Далі йдуть процеси *збору інформації* за допомогою методів, які є в арсеналі соціології, та її *обробки* на електронних пристроях з використанням математики, статистики для кількісної оцінки ролі різних чинників у дослідницькому процесі. На етапі *аналізу* проводять змістовий аналіз отриманих даних, роблять узагальнення, формулюють висновки, вивчають виявлені тенденції, закономірності, складають звіт про виконання дослідження та розробляють рекомендації щодо коригування досліджуваної проблеми. Завершується соціологічне дослідження *реалізацією отриманих результатів*. Останні можуть бути викладені у різній формі (у формі монографії, статей, доповідей або втілені в конкретних програмах, наказах, планах, заходах тощо).

Програма соціологічного дослідження

Програма є обов'язковим вихідним документом соціологічного дослідження, стрижнем дослідницького процесу. Без неї воно буде нагадувати пошук методом проб та помилок і зрештою може призвести до нераціонального використання грошей, зусиль, часу, одержання викривленої картини явища, що досліджується.

Програма – це виклад загальної концепції досліджуваного проекту, яка включає в себе програмування і правила процедур науково-практичної дослідницької діяльності.

Від того, як складена програма, залежить кінцевий результат дослідження, тому її розробці надається першочергове значення. Соціологія виробила низку вимог до програми дослідження. По-перше, вона має бути ясною та чіткою (елементи мають бути продумані відповідно до логіки дослідження). Інтуїтивний план не може замінити

обґрунтованості усіх вихідних правил і процедур. Дотримання цього дає змогу учасникам дослідження координувати зусилля. По-друге, програма має характеризуватися логічною послідовністю усіх ланок. Так, не можна братися за розробку робочого плану без формулювання мети та завдань дослідження. Прорахунки в одній ланці спричиняють помилки в інших. По-третє, вона має бути гнучкою (за непередбачених обставин доводиться вносити корективи до вже сформульованих положень).

Програма дослідження виконує три основні функції: теоретико-методологічну, яка дозволяє визначити проблему дослідження (наукову чи практичну), підготувати умови для її вирішення; методичну, яка передбачає визначення методів збору й аналізу інформації; організаційну, яка дозволяє спланувати діяльність дослідника на всіх етапах.

Відповідно до цих функцій структура програми складається з методологічного, методичного та організаційного розділів. Методологічний розділ починається обґрунтуванням проблеми дослідження. ***Проблема*** – це форма питальних висловлювань, які характеризуються невизначеністю, що підлягає осмисленню та науково-практичному вирішенню. Проблема породжується соціальною дійсністю (соціальна проблема) або протиріччям між знаннями про потреби суспільства в певних діях і незнанням засобів здійснити ці дії (наукова проблема). Вона формулюється соціологом у формі питань, на вирішення яких спрямована пізнавальна діяльність в дослідженні.

Здійснення логічного аналізу проблеми (системного і функціонального) вимагає міждисциплінарного підходу до її розробки (використання соціологами знань інших дисциплін – філософії, економіки, політології, психології, правознавства тощо). Це специфічна риса емпіричного соціологічного дослідження. Лише після логічного аналізу проблеми дослідники можуть сформулювати проблемну ситуацію й здійснити постановку проблеми.

Проблема стає очевидною, коли фіксується в соціальному явищі, шляхом виокремлення об'єкта та предмета дослідження. ***Об'єктом соціологічного дослідження*** є сфера соціальної реальності, яка виступає носієм проблемної ситуації і на яку спрямована пізнавальна діяльність. Цими сферами можуть бути соціальні групи, спільноти, інститути, процеси, явища. У програмі дослідження фіксуються основні ознаки об'єкта (просторові – країна, регіон, місто, підприємство тощо; часові – період початку і закінчення дослідження; галузеві – промисловість, освіта, медицина; соціально-демографічні – стать, вік, освіта, сімейний стан тощо). ***Предметом дослідження*** є найсуттєвіші

властивості й відносини об'єкта, пізнання яких важливе для вирішення завдань, закладених у програму. Предмет дослідження формується на основі об'єкта, але не збігається з ним. Один об'єкт (наприклад, соціальна група) можна вивчати для вирішення різних завдань, отже, він передбачає безліч предметів.

Визначення об'єкта й предмета є умовою цільової орієнтації дослідницького процесу, від якої залежить уся логіка його здійснення і пізнання. **Мета дослідження** – це загальна спрямованість дослідження, очікуваний кінцевий результат. **Завдання дослідження** – це сукупність цільових установок, спрямованих на аналіз і розв'язання проблеми, або іншими словами – це ієрархізовані засоби досягнення мети. Завдання (основні й неосновні, додаткові) визначають поетапність вирішення поставленої проблеми. Це допомагає дослідникам контролювати й узагальнювати результати, які отримують на різних етапах дослідження, не відхилятися від головного й не втрачати з поля зору другорядного.

Точна фіксація характеристик, з яких складається предмет дослідження, досягається використанням наукових понять, що існують в межах певної теоретичної системи, на основі якої будується дослідження. Крім того, поняття будуть використані при побудові інструментарія для збирання даних, аналізі соціологічної інформації та використанні рекомендацій та соціологічних технологій. Тому наступним кроком методологічного розділу є теоретичне уточнення і соціологічний аналіз основних понять, які подані в концептуальній моделі проблемної ситуації та предметній сфері аналізу. Як відомо, поняття рухливі (змінюється їх об'єм, поглиблюється зміст, розширюються межі використання, що обумовлює різне тлумачення). Тому робота з поняттями складається з 2 етапів: теоретичного уточнення (теоретичної інтерпретації) та емпіричної інтерпретації і операціоналізації. **Теоретичне уточнення** передбачає співвідношення понять з певною теоретичною системою та досягненням однозначності в розумінні змісту понятійного апарату. **Емпірична інтерпретація** – це пошук емпіричних значень поняття у термінах, які пояснюють його зміст. Вона допомагає встановити, за якими напрямками має відбуватися збір даних. **Операціоналізація** – це визначення поняття через фіксацію емпіричних ознак. Мета цієї процедури – конкретизація змісту поняття, яка дає змогу вийти на його прояви, що піддаються фіксації й виміру. Результати цієї процедури важливі для складання анкети. Емпіричні ознаки понять, які виокремлені в ході емпіричної інтерпретації та операціоналізації, складуть основні блоки запитань анкети. Наприклад, якщо предметом дослідження

є економічна активність української молоді, то це поняття може мати, зокрема, такі емпіричні ознаки як участь у створенні суб'єктів господарювання, праця на підприємстві, раціоналізаторська діяльність на виробництві.

Вихідне теоретичне знання про проблему дослідження формується як гіпотетичне. **Гіпотеза** – це наукове припущення, в якому знання має вірогідний характер і придатне для роздумів про незрозуміле, неясне, що стало предметом дослідження, і яке висувається для можливого пояснення певних соціальних фактів, явищ, процесів. Гіпотеза може бути підтверджена або спростована в ході дослідження. Це своєрідний прогноз очікуваного розв'язання завдань. І хоча прогноз може не справдитися, це не зменшує цінність гіпотези, яка є поєднувальною ланкою між теоретичною концепцією та емпіричною базою дослідження. Як сказав Д. Менделєєв, при проведенні дослідження краще мати хибну гіпотезу, ніж не мати жодної.

Найпростіший приклад гіпотези можна навести при опитуванні громадян щодо їх намірів голосувати на виборах. До анкети, як правило, у вигляді варіантів відповідей вносяться не всі кандидати (партії), які балотуються, а лише ті, які, згідно з обґрунтованою гіпотезою соціолога, мають шанси бути обраними. Для тих респондентів, які мають намір голосувати за інших кандидатів (інші партії), існує варіант відповіді «інші».

Гіпотези поділяють на описові (припущення щодо структурних та функціональних зв'язків досліджуваного об'єкта), пояснювальні (уявлення про причинно-наслідкові залежності у соціальних процесах та явищах, які вивчаються та вимагають експериментальної перевірки), прогнозів (містять припущення, які розкривають тенденції та закономірності об'єкта).

Методичний розділ програми починається обґрунтуванням вибору індивідів, серед яких проводитиметься дослідження. Сутність вибіркової процедури розкривається за допомогою таких понять як генеральна та вибірка сукупності. **Генеральна сукупність** – об'єкт дослідження в єдності його суттєвих якостей та ознак. **Вибіркова сукупність** – частина генеральної сукупності, яка становить суму вихідних одиниць спостереження, вивченню та аналізу, свого роду мікромодель генеральної сукупності.

Початок теоретичної розробки вибіркової процедури було покладено американським соціологом Дж. Геллом. У 1936 р. на виборах Президента США основними кандидатами були діючий Президент Ф.Д. Рузвельт та республіканець А. Лендон. Журнал «Літературний дайджест» перед виборами опитав 2 мільйони виборців за адресами з

телефонних книг та списків реєстрації автомобілістів. За результатами опитування, А. Лендон випереджав конкурента на 15%. Натомість Дж. Геллап, застосувавши статистично випадкову вибірку, опитав лише кілька тисяч людей та повідомив, що вперед веде Рузвельт. Саме останній і був переобраний. Причиною похибки журналу було те, що громадяни, які ним були опитані, представляли лише заможні верстви населення, які голосують частіше за республіканців і до того ж представляють меншість населення. Натомість незаможні американці частіше підтримують демократів. Тому респонденти журналу не представляли точно зрізу населення. Принципи відбору, які застосував Дж. Геллап, давали змогу краще зберегти серед респондентів співвідношення основних соціальних груп. З того часу соціологи приділяють значну увагу принципам обґрунтування вибірки.

Відтак якість вибірки вимірюється її **репрезентативністю**, тобто мірою наближеності сформованої моделі досліджуваного об'єкта, а отже й вибірки до пропорцій генеральної сукупності. Репрезентативність забезпечується стратегією й процедурою формування вибірки, розрахунком її мінімального обсягу, який здатний забезпечити необхідну точність результатів. Досягти 100%-ї репрезентативності неможливо. Тому якість вибірки також вимірюється **похибкою (або помилкою) репрезентативності**, тобто відхиленням пропорцій вибіркової сукупності від генеральної. Підвищена надійність результатів дослідження припускає похибку до 3%, звичайною є похибка у 3-10%, наближеною – 10-20%, орієнтовною – 20-40%, приблизна – понад 40%.

В основі вибірки лежить закон великих чисел, згідно з яким сукупна дія великої кількості соціальних фактів має наслідком результат, який не залежить від випадку. Саме на цьому базував дії у вищенаведеному прикладі Дж. Геллап.

*Елементи генеральної сукупності, які підлягають аналізу (опитуванню, інтерв'юванню), називають **одинацями відбору**. Ознаки об'єкта, що підлягають вивченню (шум, запилення тощо), називають **одинацями спостереження**.*

В програмі соціологічного дослідження обов'язково вказується, який тип вибірки використовується і чому, яким є обсяг вибіркової сукупності.

Подальшим етапом методичного розділу програми є обґрунтування методів дослідження. Обґрунтувати їх означає вибрати ті, які найбільш відповідають розв'язанню завдань пізнання. Оскільки жоден з методів не є універсальним і характеризується чітко окресленими пізнавальними можливостями, то кожен з них має свої плюси та мінуси.

Основні способи формування вибіркової сукупності

Простий випадковий відбір (вибірка першого зустрічного, поштове опитування, метод снігової кулі)	Передбачає, що всі елементи генеральної сукупності одержують однакову ймовірність потрапляння у вибірку
Систематичний (механічний) відбір	Відбір із списку з певним кроком (через 10, 20, 50 тощо чол.).
Гніздовий відбір	В якості одиниць дослідження відбираються не окремі респонденти, а групи, в яких проводять опитування.
Серійна вибірка	Передбачає виділення статистичних серій як сукупності складових досліджуваного об'єкта.
Стратифікаційна вибірка	Застосовується до неоднорідних генеральних сукупностей. Страти (верстви) виділяють за однією чи більше ознаками, пов'язаними з історичними, природними, психічними, економічними аспектами діяльності об'єкта.
Метод квотової вибірки	Застосовують, коли до початку дослідження відомі широкі дані про контрольні ознаки елементів генеральної сукупності. Параметр квоти – це окремі показники контрольної ознаки (числа, поняття або знаки). Чисельність квотних ознак не повинна бути великою і на практиці не перевищувати 2-3 показників.
Багатоступеневий відбір	Використовується для дослідження великих генеральних сукупностей із складною структурою. Процес формування вибірки охоплює декілька етапів, на кожному з яких використовується певний із наведених методів.

Організаційний розділ програми передбачає складання робочого плану дослідження. В ньому поетапно намічаються терміни проведення роботи, фіксуються виконавці, складається кошторис витрат, улаштовується чисельність співробітників. Робочий план складається на базі стратегічного плану і відображає основні процедурні заходи. Завершення розробки плану дослідження є формальною підставою для початку робіт безпосередньо на об'єкті дослідження.

Методи збору соціологічної інформації

Методи збирання соціологічних даних забезпечують перехід від теоретичного знання про предмет дослідження до його емпіричного опису

та аналізу. Основними з них є метод спостереження, метод експерименту, аналіз документів та метод опитування.

Метод **спостереження** запозичений з природничих наук. У соціології він визначається як *планомірне цілеспрямоване сприйняття явищ, пряма реєстрація подій очевидцем у процесі їх розгортання*. Це важливе джерело отримання соціологічної інформації на стадії розвідки, на етапі складання програми. Цей метод створює можливість для безпосереднього сприйняття поведінки людей у конкретних умовах, опису взаємодії індивідів. Проте спостереження фіксує здебільшого поверхові поведінкові факти, зовнішні властивості об'єктів. Ціннісні орієнтації соціолога можуть накласти відбиток на процес спостереження і стати джерелом викривлення даних, тому воно частіше використовується разом з іншими методами. Розрізняють спостереження:

– **залежно від місця спостерігача:** *невключене* або зовнішнє (дослідник діє ззовні, поза об'єктом, що вивчається, залишаючись непомітним і не впливаючи на досліджуваний процес своєю присутністю) та *включене* (передбачає участь спостерігача в досліджуваній ситуації, контакт з людьми, за якими ведеться спостереження);

– **за мірою формалізації:** *неконтрольоване* або нестандартизоване, неструктуроване, вільне (характеризується відсутністю жорстких приписів ззовні – дослідник користується лише принциповим планом при спостереженні) та *контрольоване* або *стандартизоване*, структуроване (передбачає сувору регламентацію процедури спостереження, часу й вибраного об'єкта);

– **за місцем проведення**, умовами і специфікою організації: *польове* (проводиться при безпосередньому контакті з об'єктом, що вивчається) та *лабораторне* (проводиться в штучно створених умовах);

– **за регулярністю проведення:** *систематичне* (регулярна фіксація дій, ситуацій, процесів протягом певного періоду) та *випадкове* (спостереження, яке не планується наперед).

До спостереження умовно можна віднести **соціальний експеримент**. Застосування цього методу стало можливим завдяки зростанню емпіричних досліджень, удосконаленню процедур обстеження, розвитку математичної логіки, статистики й теорії ймовірності. Експеримент використовується тоді, коли треба розв'язати завдання, пов'язані з реагуванням соціальної групи на внутрішні та зовнішні фактори, які вводяться у штучно створених та контрольованих умовах. Внаслідок експерименту створюється можливість з'ясувати причини появи та зміни соціальних явищ, а багаторазовий повтор досліду сприяє

нагромадженню кількісних характеристик, за якими можна робити висновки про типовість чи випадковість. **За характером об'єктів** розрізняють економічні, правові, педагогічні, психологічні тощо експерименти, **за специфікою завдань** – науково-дослідні та практичні. Недоліком соціального експерименту є те, що штучні умови, в яких він проводиться, можуть порушити природність перебігу соціального явища.

Аналіз документів порівняно з попередніми методами має більші пізнавальні можливості. В окремих напрямках соціологічних досліджень (наприклад, у промисловій соціології) аналіз документів є домінуючим. З нього починаються практично усі дослідження. Відбір документів зумовлюється проблемою, предметом, цілями, завданнями, організаційними можливостями дослідника. Останній має добре орієнтуватися в багатоманітності документів, тому соціологія здійснює їх класифікацію. **За статусом** документи поділяють на *офіційні* (правові акти, заяви, плани роботи, звіти виробничих колективів тощо) та *особисті* (документи, складені з ініціативи працівників, які містять особисту думку щодо досліджуваних проблем). **За цільовим** призначенням розрізняють *спеціальні* документи, які складаються безпосередньо для дослідження (анкети, плани, протоколи спостережень, дані експерименту) та *побічні* (довідкові видання, літературно-художні твори, інша література). **За рівнем** обробки інформації виділяють *первинні* документи, які складаються на базі прямого спостереження чи опитування (звіти з емпіричних досліджень, протоколи зборів тощо) й *вторинні* (обробка, узагальнення, опис, зроблені на основі первинних документів). **За змістом** документи класифікують на *правові, історичні, економічні, технічні* тощо.

Найбільш поширеним у соціології є метод **опитування**. Під час опитування об'єктивний матеріал, зібраний за допомогою інших методів (спостереження, аналізу документів), доповнюється інформацією про суб'єктивне сприйняття предмета дослідження. При опитуванні реєструють й мотиви, й результати діяльності індивідів. Джерелом інформації є усні чи письмові висловлювання респондентів про стан громадської думки та суспільної свідомості, об'єктивних явищ та процесів не лише в теперішньому а й у минулому та майбутньому. Існують два основних види опитування – інтерв'ю та анкетне опитування.

Інтерв'ю – це метод одержання інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди інтерв'юера з респондентом (носієм інформації). Існує низка видів інтерв'ю. За технікою проведення розрізняють *вільне* (коли немає плану і завчасно сформульованих

питань), *фокусоване (спрямоване)* (вивчення громадської думки щодо конкретної події, факту, ситуації), *стандартизоване (формалізоване)* (коли формулювання питань, їх порядок, кількість та перелік можливих відповідей, їх дозування і форма запису передбачаються заздалегідь) інтерв'ю. Перевага інтерв'ю полягає в тому, що завдяки прямому контакту з респондентом є можливість отримати малодоступну для інших методів інформацію, зокрема, зафіксувати підтекст емоційного забарвлення, зовнішніх реакцій співрозмовника, зробити висновки про його ставлення до предмета розмови, про щирість його відповідей.

Анкетне опитування передбачає реєстрацію відповідей самим опитуваним. Воно може застосовуватися у дослідженні будь-якої соціальної проблеми, якщо для її розв'язання потрібна інформація про явища суспільної та індивідуальної свідомості (потреби, інтереси, мотиви, установки, думки, ціннісні орієнтації індивідів чи груп). **Анкета** – *впорядкований за змістом і формою набір запитань, спрямованих на розкриття змісту досліджуваної проблеми*. Існують різні види анкетного опитування: через пресу (анкета друкується на сторінках журналів та газет, а відповіді пересилаються в редакцію); поштове (анкети і відповіді пересилаються поштою); роздаткове (анкети роздаються безпосередньо респондентам). Поштове та пресове опитування дають низький відсоток повернення заповнених анкет, що потребує від соціолога додаткових зусиль для забезпечення репрезентативності. Ефективність роздаткового анкетування залежить не лише від змісту й структури анкети, а й від особистих якостей анкетера.

Важливе значення має структура анкети, види і розташування запитань. Анкета складається з: **вступної частини** (вказується, хто, з якою метою проводить опитування, формулюються правила заповнення анкети і порядок її повернення, гарантується анонімність опитування і використання його результатів у наукових цілях); **основної частини**, яка включає: *вступні* (контактні запитання), мета яких зацікавити респондента, залучити його до роботи, *голови запитання*, які «постачають» сутнісну інформацію, зміст якої визначається цілями і завданнями дослідження, *контрольні запитання* для уточнення інформації; (основна частина може поділятися на блоки питань, які відповідають кожному окремому завданню дослідження); **паспортички** (питання для з'ясування соціально-демографічних характеристик респондентів); **заключної частини** (що включає питання, які мають зняти психологічне напруження у респондентів).

Питання анкети поділяються:

- *за змістом*: питання про факти, про дії в минулому, про знання, мотиви, думки, оцінки, про особистість респондента;
- *за формою*: відкриті (не пропонують можливі варіанти відповідей), закриті (містять повний набір варіантів відповідей, із яких респонденту слід вибрати один або декілька), напівзакриті (є варіанти відповідей, водночас респондент може надати свій варіант);
- прямі (безпосередні запитання про соціальний факт) та непрямі (дають опосередковану інформацію про факти);
- *за функціями*: вступні або контактні (їх мета – зацікавити респондента, залучити його до роботи), основні (спрямовані на збір інформації про зміст досліджуваного явища), питання-фільтри (мають на меті виявити некомпетентних респондентів), контрольні або «питання-пастки» (використовуються для перевірки правдивості інформації, яку дають респонденти), буферні (для розмежування тематичних блоків), уточнюючі (для уточнення інформації).

Для аналізу міжособистісних відносин в малих групах (3-20 чол.) застосовують **соціометричний метод** опитування. За його допомогою можна отримати інформацію про позиції індивідів в групі, зокрема, про типи міжособистісних відносин, неформального лідера, про міру диференціації та згуртованості в групі тощо. Цей метод базується на соціопсихологічній теорії Я. Морено, згідно з якою, зміна психологічних відносин в малій групі є основною умовою зміни соціальних відносин у суспільстві. У процедурному аспекті соціометрія – це поєднання методики опитування та алгоритмів математичного обчислення первинних вимірювань. Взаємини між членами групи з'ясовуються на основі таких процедур: позитивний вибір (виражене бажання індивіда до співробітництва з іншими), відхилення або негативний вибір (небажання співробітництва з іншим індивідом), опускання (залишення одним індивідом іншого поза власною увагою) тощо.

Соціометричний метод передбачає вироблення соціометричного критерію (запитань), які задають усім членам групи для з'ясування взаємин між ними. Соціометричні критерії поділяють на: комунікативні (з'ясовується, як індивід бачить своє оточення), гностичні (для відображення уявлень індивіда щодо того, як до нього ставляться інші індивіди), дихотомічні (дають змогу точніше з'ясувати відносини в групі), ранжування (забезпечують можливість ранжування індивідами своїх стосунків з іншими членами групи).

Під час соціометричного тесту використовуються соціометричні анкети або картки, в яких кожен член групи має зафіксувати ставлення за

вказаними критеріями. Результати заносять у соціоматрицю (таблицю). Її аналіз допомагає наочно бачити стосунки в колективі (хто в ньому лідер, хто в ізоляції, кого частіше за інших обирають, а кого відхиляють).

Коли в процесі соціальної роботи виникає потреба оцінити такі сторони об'єкта, самооцінка яких може виявитися неможливою або спотвореною, застосовують **експертне опитування**. Практика останніх років свідчить, що використання експертних оцінок у соціологічному дослідженні дає змогу підвищити рівень соціального управління. Оцінки, отримані від компетентних осіб – експертів, які володіють глибокими знаннями про об'єкт дослідження, мають велике значення у вирішенні завдань соціального прогнозування і проектування.

Контрольні запитання

Розкрийте сутність соціологічного дослідження.

Дайте класифікацію основних видів соціологічного дослідження і вкажіть, коли вони використовуються.

З яких етапів складається процес соціологічного дослідження і які процедури проводяться на кожному з них?

Що таке програма соціологічного дослідження і яку роль вона грає в дослідницькому процесі?

З яких компонентів складається програма соціологічного дослідження? Розкрийте сутність і структуру кожного із них.

Що таке інтерпретація понять і яка її роль в організації та проведенні соціологічного дослідження?

Яка роль наукової гіпотези у дослідницькому процесі?

Що таке вибірка? Розкрийте ключові поняття вибіркового процесу.

Що означає обґрунтування методів соціологічного дослідження?

Назвіть основні методи соціологічного дослідження і розкрийте їх пізнавальні можливості.

Чому метод соціологічного опитування є найбільш поширеним у соціології?

Приклади тестових завдань

Метою розвідувального (пошукового) дослідження є:

а) отримання додаткової інформації, уточнення формулювання проблеми, завдань і гіпотез; б) отримання емпіричних відомостей, які б давали відносно цілісне уявлення про досліджуване явище; в) з'ясування причин, що зумовили виникнення досліджуваного явища;

З чого потрібно починати соціологічне дослідження?

а) із збирання соціологічної інформації; б) з теоретичного і методологічного обґрунтування соціологічного дослідження; в) з розробки системи розподілу праці між представниками дослідницького колективу.

Які процедури не включає теоретико-методологічна частина програми соціологічного дослідження?

а) формулювання й обґрунтування проблеми дослідження; б) визначення об'єкта і предмета дослідження; в) вибір методів дослідження; г) визначення генеральної та вибіркової сукупностей.

Виокремить запитання анкети за їхньою формою:

а) закриті; б) буферні; в) відкриті; г) контактні.

За допомогою якого виду опитування соціологічна наука досліджує міжособистісні стосунки і відносини в групі:

а) інтерв'ю; б) експертне опитування; в) соціометричне опитування.

Література

Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К.: Основи, 1999. – С. 617-638.

Гладун О.М. Вибіркові обстеження населення: методологія, методика, практика: монографія / О.М. Гладун. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – 348 с.

Гуц А.К. Математические методы в социологии / А.К. Гуц, Ю.В. Фролова. – М.: URSS. ЛКИ, 2007. – 209 с.

Добреньков В.И. Методы социологического исследования: учебник / В.И. Добреньков, А.И. Кравченко. – М.: Инфра-М, 2008. – 767 с.

Дюркгейм Э. Социология: Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм– М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2006. – 349 с.

Журавлев В.И. Количественные методы в социологии: учеб. пос. для студ. вузов / В.И. Журавлев, Ю.Д. Заворотнев. – Донецк: СПД Дмитренко, 2007. – 216 с.

Лукашевич М.П. Базовий курс: підручник. / М.П. Лукашевич, М.В. Туленков. – К.: Каравелла, 2005. — 312 с.

Морено Я. Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе / Я. Морено. – М.: Академический Проект, 2004. – 315 с.

Осипова Н.П. Соціологія: підручник / Н.П. Осипова, В.Д. Воднік, Г.П. Клімова та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 315-332.

Павліченко П. Я. Соціологія: навчальний посібник / П.Я. Павліченко, Д.А. Литвиненко. – К.: Лібра, 2000. – С. 240-252.

Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження: курс лекцій / Н.В. Паніна. – К.: Наукова думка, 1996. – 232 с.

Піча В.М. Практикум з соціології: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти / за ред. В.М. Пічі. – Львів. «Новий світ – 2000», 2007. – С. 348-361.

Примуш М.В. Загальна соціологія: навчальний посібник / М.В. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – С. 558-590.

Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посіб. // Є.В. Сірий. – К.: Атіка, 2004. – С.126-180.

Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер. – М.: Феникс, 1994. – С.638-639.

Социология: учебное пособие / под ред. П.С. Емшина, Д.З. Мутагирова, Н.Г. Скворцова. – СПб: Питер, 2004. – С. 358-378.

Соціологія: підручник / за заг. ред. В.П. Андрущенко, проф. М.І. Горлача. – 3-тє видання, перероб. і доп. – Київ-Харків, 1998. – С. 597-616.

Соціологія: підручник. – 3-тє видання, перероб., доп. / за ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2008. – С.415-505.

Юрій М.Ф. Соціологія / М.Ф. Юрій. – К.: Дакор, 2006. – С. 470-491.

СЛОВНИК СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

Агент соціалізації – соціальні структури, які вводять людину в світ соціального, завдяки яким на індивіда транслюються соціальний досвід, соціальні норми.

Адаптація – пристосування індивіда до існуючих в спільноті соціальних норм.

Анкета – впорядкований за змістом і формою набір запитань, спрямованих на розкриття змісту досліджуваної проблеми.

Аномія – стан суспільства, в якому значна частина його членів, знаючи про існування зобов'язальних норм, ставиться до них негативно або байдуже.

Бюрократія – система адміністративного управління, якій властиві ієрархічність, чіткий розподіл обов'язків, система правил; призначення службовців.

Аудиторія – об'єднання людей на чолі з комунікатором.

Аутгрупи – групи, до яких члени інгрупи відносяться як до чужих.

Вибірковий метод – науково-обґрунтований підхід, за результатами якого роблять висновки про об'єкт дослідження як ціле, спираючись на дані аналізу його певної частини.

Вибіркова сукупність – частина генеральної сукупності, яка становить суму вихідних одиниць спостереження, вивчення та аналізу, мікромодель генеральної сукупності.

Вторинні групи – більш численні групи, які можуть складатись з двох, або кількох первинних груп, та в яких спілкування індивідів як безпосереднє, так і формалізоване.

Генеральна сукупність – об'єкт соціологічного дослідження в єдності його суттєвих якостей та ознак.

Гіпотеза – наукове припущення, в якому знання носить вірогідний характер і придатне для роздумів про незрозуміле, неясне, що стало предметом дослідження і яке висувається для можливого пояснення певних соціальних фактів, явищ, процесів, яке треба підтвердити або спростувати.

Глобалізація – процес зростання взаємозалежності суспільств, який розгортається у всесвітньому масштабі.

Глобалізм – сукупність поглядів на глобалізацію, які полягають в позитивній її оцінці і розглядають її як найважливіший процес у сучасному світі.

Девіантна поведінка – практичний прояв соціальної девіації, поведінка, що не відповідає суспільним цінностям і нормам, як моральним, так і правовим.

Десоціалізація – процес втрати людиною своєї соціальної якості.

Дисфункція соціального інституту – невиконання соціальним інститутом соціальної функції. Виявляється у нечіткості цілей діяльності інституту, розмитості, невизначеності функцій, невідповідності інституту потребам суспільства, зниженні його авторитету у суспільстві, персоналізації діяльності інституту.

Емпірична інтерпретація понять – етап соціологічного дослідження, складова програми дослідження, яка полягає в конкретизації змісту, пошуку емпіричних значень понять, які використовуються при проведенні дослідження.

Емпірична соціологія – складова соціології, яка займається розв'язанням практичних завдань керування суспільними процесами, розробкою засобів соціального контролю та соціальної інженерії на рівні конкретно-соціологічних досліджень.

Етикет – норма культури, встановлений порядок поведінки людини в рамках певної соціальної групи.

Етнометодологія – теоретико-методологічний напрям в соціології, послідовники якого основною методологією осягнення сенсу і сутності

соціологічних явищ вважали проникнення у смислові структури повсякдення.

Завдання соціологічного дослідження – це сукупність цільових установок, спрямованих на аналіз і розв'язання проблеми, ієрархізовані засоби досягнення мети.

Звичаї – неписані правила поведінки, форми регуляції діяльності людей, які відтворюються у суспільстві, соціальній спільності і є звичними для їх представників.

Індивід – окремий представник соціальної спільності.

Індивідуальність – сукупність відмінностей людини від інших індивідів.

Індустріальне суспільство – суспільство, яке базується на поглибленому поділі суспільної праці, промисловості як основній галузі народного господарства, ринку як фундаменті суспільних взаємодій, домінуванні індустріального технологічного укладу в більшості суспільних сфер.

Інгрупи – соціальні групи, які індивід визнає як «свої» і до яких він відчуває свою належність.

Інституціоналізація – процес утворення соціального інституту.

Інтерв'ю – метод одержання необхідної інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди інтерв'юера з респондентом (носієм інформації).

Інтеріоризація – етап соціалізації, змістом якого є перетворення внутрішньої структури особистості під впливом діяльності людини у складі соціальної спільності.

Категорії – загальні форми мислення, які відображають найсуттєвіші закономірні зв'язки та відносини.

Квазігрупа – нестійка, неформальна сукупність людей, об'єднана, як правило одним або дуже невеликою кількістю типів взаємодії, що має невизначену структуру і систему цінностей і норм.

Класи суспільні – великі групи людей, що розрізняються за їх місцем у історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а, отже, за способами отримання та розмірами тієї чи іншої частки суспільного багатства, якою вони володіють.

Конформізм – підпорядкування груповому тиску, пасивне пристосування.

Культура – інтегральне явище, що відображає суспільне життя з боку цінностей, стандартів, норм, завдяки яким люди взаємодіють і розуміють одне одного.

Культурний релятивізм – підхід до оцінки мотивів поведінки і цінностей інших груп з позицій їх культури.

Макросоціологія – складова соціологічної науки, що орієнтується на дослідження великих соціальних спільнот, систем і груп, а також на вивчення глобальних соціальних процесів, на вивчення законів і закономірностей суспільного життя людства в цілому, у сукупності його основних підсистем.

Мезосоціологія – складова соціології, яка своїм дослідженням робить соціальні спільноти і групи, громади, соціальні інститути, соціальні рухи, добровільні асоціації тощо – тобто все те, що є посередником між індивідом та суспільством.

Мета соціологічного дослідження – загальна спрямованість дослідження, очікуваний кінцевий результат.

Метод в соціології – спосіб побудови та обґрунтування соціологічних знань, сукупність прийомів, процедур і операцій практичного і теоретичного пізнання соціальної реальності.

Методологія – сукупність принципів та установок, які передують отриманню соціологічного знання та зумовлюють головні способи, методи його отримання, характер усієї соціологічної діяльності (теоретичної та практичної).

Мікросоціологія – галузь соціологічного знання, пов'язана з аналізом повсякденної взаємодії між людьми, соціальних процесів і явищ у порівняно невеликих соціальних системах.

Модернізація – сукупність економічних, соціальних, культурних, політичних змін, що відбулися в суспільстві в процесі індустріалізації та засвоєння науково-технічних досягнень.

Мотив – внутрішній збудник діяльності людини.

Натовп - квазігрупа, характерною рисою якої є гранично малий діапазон взаємодій її членів, що зводиться майже виключно до спільного схвалення або спільного засудження.

Національна культура – сукупність символів, вірувань, цінностей, норм, зразків поведінки, які характеризують людську спільноту в тій чи іншій країні, державі.

Неформальна організація – сукупність індивідів, малих груп, для якої характерна система соціальних зв'язків, взаємодій, норм міжособистісного і міжгрупового спілкування, що виникла спонтанно.

Неформальні соціальні групи – групи, соціальні зв'язки і відносини всередині яких формуються під впливом певного соціокультурного середовища, в якому ці групи виникають, в процесі діяльності їх членів для досягнення поставленої мети.

Обряд – традиційна символічна колективна дія, яка супроводжує важливі моменти життя людини і суспільства, покликана сприяти зміцненню соціальних зв'язків.

Одиниці відбору – елементи генеральної сукупності, які підлягають аналізу.

Одиниці спостереження – ознаки об'єкта соціологічного дослідження, які підлягають вивченню.

Операціоналізація понять – етап соціологічного дослідження та складання його програми, який полягає у визначенні понять через фіксацію емпіричних ознак.

Особистість – конкретна людина як система стійких якостей, властивостей, що реалізуються в процесі становлення соціальних зв'язків, в соціальних інститутах, культурі.

Первинні групи – невеликі за чисельністю, тісно інтегровані соціальні групи члені якої за рахунок частих повсякденних контактів добре знають один одного та тісно пов'язані між собою (сім'я, група друзів, студентська група, мешканці одного житлового будинку, відділ в установі).

Позитивізм – провідний напрям в соціології XIX ст., який характеризується вимогою того, щоб наука мала справу лише з об'єктами, які піддаються спостереженню.

Поняття – форма мислення, що відображає загальні зв'язки, сутнісні ознаки явищ, поданих у їхніх визначеннях.

Порядок соціальний – взаємодія учасників суспільного життя, результатом якої є сталість та цілісність спільноти.

Потреба – базова основа поведінки людини.

Постструктуралізм – напрям в соціології, основним об'єктом дослідження в якому є тексти в їх відношенні до інших текстів, а не до зовнішньої реальності.

Похибка (помилка) репрезентативності – відхилення вибіркової сукупності від генеральної сукупності за певними пропорціями.

Предмет соціології – це відтворення соціальної реальності на абстрактному рівні шляхом виявлення значущих з практичної точки зору закономірних зв'язків і відносин цієї реальності. Це найбільш значущі властивості, сторони, характеристики, особливості об'єкта, які підлягають

безпосередньому вивченню або пізнання яких особливо важливе для вирішення певної проблеми.

Престиж – поняття, що відображає значущість особи чи соціальної групи у суспільстві.

Прикладна соціологія – практична частина соціологічної науки про специфічні закони становлення, розвитку та функціонування конкретних соціальних систем, процесів, структур, організацій та їх елементів. Вона вивчає процеси, які відбуваються в певних соціальних підсистемах, конкретні соціальні спільноти, організації.

Проблема соціологічного дослідження – форма питальних висловлювань, які характеризуються невизначеністю, що підлягає осмисленню та науково-практичному вирішенню.

Програма соціологічного дослідження – це виклад загальної концепції досліджуваного проекту, яка включає в себе програмування і правила процедур науково-практичної дослідницької діяльності.

Прогрес – вдосконалення, перехід від нижчих до вищих форм соціальної організації, зростання еволюційних можливостей суспільства.

Професійна культура – культура соціальних груп, що займаються професійною діяльністю.

Регрес – деградація, зниження рівня організації.

Репрезентативність – міра наближеності сформованої моделі об'єкта соціологічного дослідження (вибірки) до пропорцій (параметрів) генеральної сукупності.

Ресоціалізація – процес інтеграції людини в нові соціальні структури внаслідок зміни соціальних умов.

Респондент – елемент генеральної сукупності соціологічного дослідження, який підлягає опитуванню.

Референтна група – це реальна або уявлена соціальна група, яку індивід сприймає як еталон, з яким він співвідносить своє соціальне становище, поведінку та установки, і до якої він прагне потрапити.

Ритуал – вид обряду, який є формою складної символічної поведінки, що історично склалася, впорядкована система дій, яка покликана підкреслити особливу цінність і значимість для людини певних соціальних відносин або процесів.

Символічний інтеракціонізм – напрям в соціології, який зосереджується на вивченні взаємодії (інтерації) в їх символічному вираженні (мові, жестах тощо). Виходить з позицій, що індивіди поведуться з речами відповідно до суті, яку ці речі мають для них і яка

виявляться у процесі соціальної взаємодії. Виник як альтернатива функціоналізму.

Системна якість – надіндивідуальна якість, яка виникає на рівні суспільства завдяки взаємодії індивідів.

Ситуація конфлікту – зовнішні обставини в суб'єктивній інтерпретації індивіда, накопичені протиріччя, пов'язані з діяльністю суб'єктів соціальної взаємодії, що об'єктивно створюють підґрунтя для протиборства між ними.

Соціалізація – процес впливу соціальних умов на життєдіяльність індивіда з метою включення його як дієздатного суб'єкта в систему суспільних відносин.

Соціальна взаємодія – це процес взаємного впливу індивідів, соціальних груп та спільнот одних на інших.

Соціальна дія – будь-яка дія соціального суб'єкта, спрямована на забезпечення своїх потреб та інтересів.

Соціальна група – це сукупність індивідів, яка характеризується спільними інтересами, установками і орієнтаціями, нормативною регламентацією спільної діяльності людей у межах просторово-часового контініуму.

Соціальна девіація – вчинки, діяльність людей, соціальних груп, які не відповідають встановленим у даному суспільстві нормам та визнаним стандартам поведінки.

Соціальна еволюція – внутрішньо єдина система соціальних змін, які поступово ведуть до нових форм соціальних взаємодій, пов'язаних з пристосуванням до нових умов функціонування суспільства.

Соціальна мобільність – процес переміщення соціальних суб'єктів між елементами соціальної структури.

Соціальна норма – вимоги, побажання і очікування відповідної поведінки, яка схвалюється суспільством.

Соціальна організація – цілісна функціонально-цільова система, що має притаманну їй соціальну структуру, свої функції, ієрархізовану взаємодію між індивідами, групами та структурними підрозділами, створену для задоволення потреб індивідів та всього суспільства.

Соціальна реальність – об'єкт пізнання соціології, створюється в процесі соціальних взаємодій суб'єктів, є результатом їх свідомості та життєдіяльності.

Соціальна роль – відносно постійна та внутрішньо пов'язана система дій, які є реакціями на поведінку інших осіб, яка протікає згідно з встановленими зразками, наслідування яким група очікує від своїх членів.

Соціальна система – це цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми та цінності, які мають стійкий характер і відтворюються в історичному процесі.

Соціальна спільність – сукупність індивідів, відрізняється соціальними зв'язками та відносною цілісністю.

Соціальна спільнота – сукупність індивідів, що її можна емпірично зафіксувати, яка характеризується відносною цілісністю і здатністю виступати самостійним суб'єктом соціальної дії.

Соціальна структура суспільства – сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою, упорядкованих стосовно одна іншої соціальних спільностей, соціальних верств, станів і відносин між ними.

Соціальна якість людини – сукупність взаємопов'язаних елементів, зумовлених соціальною взаємодією особистості: мета діяльності, статуси, соціальні ролі, норми і цінності, сукупність знань, рівень освіти, соціально-психологічні особливості тощо.

Соціальне – сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Соціальний закон – це об'єктивні, істотні, необхідні, стійкі та такі, що повторюються, причинні зв'язки між соціальними явищами та процесами як в окремих соціальних системах та підсистемах, так і в суспільстві в цілому, що виникають внаслідок масової діяльності людей.

Соціальний зв'язок – залежність та сумісність індивідів та соціальних груп.

Соціальний інститут – доцільна стійка форма організації соціальної діяльності і соціальних відносин, комплекс, який являє собою, з одного боку, сукупність нормативно-ціннісно обумовлених ролей та статусів, призначених для задоволення конкретних потреб, а з іншого – соціальне утворення, створене для використання ресурсів суспільства у формі інтеграції для задоволення цих потреб.

Соціальний контроль – практика усіх видів соціальних груп з визначення і заохочення поведінки, що відповідає соціальним нормам і застосуванню санкцій до поведінки, що порушує прийняті норми.

Соціальний конфлікт – зіткнення індивідів, соціальних груп та спільнот, організацій, яке відбувається на основі неспівпадіння інтересів, цінностей, поглядів; один зі способів розв'язання соціальних суперечностей.

Соціальний процес – послідовна зміна станів суспільства або його окремих підсистем.

Соціальний статус – місце індивіда чи соціальної групи в суспільній ієрархії.

Соціальний тип – сукупність повторюваних якостей людини як соціальної істоти.

Соціальні відносини – відносно стійкі та самостійні зв'язки між індивідами та соціальними групами, що займають різне становище в суспільстві.

Соціальні зміни – зміни в певних сферах суспільства, які призводять до якісно нового стану соціальної взаємодії, соціальної структури суспільства.

Соціальні кола – найбільш стійкі квазігрупи, взаємодія всередині яких спрямована практично виключно на обмін інформацією і які можна визначити як соціальні спільноти, створені з метою обміну інформацією між їх членами.

Соціологічне дослідження – інструмент соціологічного вивчення соціальних явищ в їх конкретному стані за допомогою методів, які дозволяють проводити кількісний і якісний збір, виміри, узагальнення, аналіз соціологічної інформації.

Соціологія – поліцентрична, поліпарадигмальна наука, що вивчає форми, закони та закономірності конструювання, функціонування і розвитку соціальної реальності через взаємодію індивідів і їх груп та спільнот.

Соціологія конфлікту – галузь соціології, яка вивчає природу і закономірності виникнення та розвитку соціального конфлікту як соціального явища, типологію і соціальну роль, засоби запобігання ним, попередження та розв'язання, а також методи управління ними.

Соціологія особистості – галузева соціологічна теорія, що вивчає особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин.

Соціометрія – метод соціологічного дослідження, що використовується при вивченні взаємодій у малих групах та базується на поєднанні методики опитування та алгоритмів математичного обчислення первинних вимірювань.

Спеціальні соціологічні теорії – це соціологічні знання середнього рівня, які вивчають окремі соціальні спільноти у їх конкретному стані (соціологія малих груп, соціологічне вивчення соціальної структури, соціологія окремих професійних груп, соціологія міста, соціологія села, соціологія молоді, етносоціологія тощо), соціальні інститути, соціальні

процеси (соціологія конфлікту соціологія вивчення мобільності міграційних процесів, масової комунікації, масових соціальних рухів, злочинності, самогубств). До спеціальних соціологічних теорій відносять також соціологію особистості та ті теоретичні побудови, які пояснюють закономірності міжособистісного спілкування.

Спостереження – метод соціологічного дослідження, який полягає у сприйнятті явищ, прямій реєстрації подій очевидцем у процесі їх розгортання.

Статусний набір – сукупність символів соціального статусу.

Страта (соціальна) – велика група людей, загальною ознакою яких є виробничі, політичні, демографічні та інші характеристики, ознакою якої є місце в суспільній ієрархії.

Стратифікація соціальна – структурування нерівностей між різними соціальними спільнотами, верствами, прошарками та групами людей, яке визначає, по-перше, структуру суспільства, по-друге, систему ознак соціального розшарування та нерівності.

Структурний функціоналізм – напрям у соціології та антропології, який бачить головну мету у вивченні механізмів і структур, що забезпечують цілісність, стабільність соціальної системи. Розрізняють основні два підходи: - структурний, який іде від аналізу різноманітних структур до виявлення виконуваних ними функцій; функціональний, коли визначається певна сукупність функціональних вимог, а згодом виявляються структури, які ці функції виконують.

Субкультура – це культура певної соціальної спільноти (молодіжна, національна, конфесійна, територіальна, професійна, тощо).

Суспільний розподіл праці – поділ в суспільстві різних соціальних функцій, що реалізуються певними соціальними спільнотами, групами людей; супроводжується виділенням різних сфер життєдіяльності суспільства (промисловість, сільське господарство, наука, мистецтво, армія тощо).

Суспільно-економічна формація – конкретно-історичний тип суспільства, обумовлений певним способом виробництва та формою виробничих відносин.

Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодій та форм об'єднання людей, що склалися історично, які проживають на спільній території, мають загальні культурні цінності та норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Традиції – елементи соціокультурної спадщини, які передаються з покоління в покоління.

Традиційне суспільство – це суспільство з домінуванням сільськогосподарського виробництва, малорухомими соціальними структурами та з заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції.

Управління конфліктом – цілеспрямований, зумовлений об'єктивними законами вплив на динаміку конфлікту в інтересах розвитку або руйнування тієї соціальної системи, якої стосується конфлікт.

Установка – психічне явище, в якому віддзеркалюються внутрішні потреби людини, які взаємодіють з соціальною дійсністю, сама ця дійсність, яка надає людині засоби для задоволення її потреб, уявлення про рівновагу між потребами і дійсністю та мету діяльності людини.

Феноменологія – напрям у теоретичній соціології, згідно з яким все знання є соціально створеним і орієнтованим на певні практичні проблеми. Основною метою є аналіз і опис щоденного життя.

Формальна організація – система формалізованих принципів, статусів, ролей, яка встановлює раціональний поділ праці, а також забезпечує координацію дій індивідів

Формальні соціальні групи – соціальні групи, мета і структура яких заздалегідь визначена, наприклад, військові підрозділи або виробничі колективи.

Функції соціології – сукупність ролей, що виконує соціологія в організації суспільства як соціальної системи.

Цивілізація – самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що впродовж певного періоду має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, спільні духовні цінності.

Цінність – особливе ставлення, внаслідок чого потреби та інтереси людини або соціальної групи переносяться на речі, предмети, духовні явища, надаючи їм визначальні соціальні властивості.

Ціннісні орієнтації – соціальні цінності, які поділяються особою, виступають метою життя і основними засобами їх досягнення і тому набувають функції найважливіших регуляторів соціальної поведінки індивідів.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Бейлз Р. 48
Белл Д. 30, 55
Бергер П. 42,
Блау П. 67
Богардус. Е. 47
Вебер М. 24, 54, 55,
60, 67, 72, 73, 89
Візе фон 44
Гегель Г. В. Ф. 89
Гелап Дж. 117, 118
Геракліт 88
Гіденс Е. 60
Гоулднер А. 67
Данилевський М. 75
Дарвін Ч. 89
Дарендорф Р. 87, 89
Декарт Р. 37
Демокріт 37
Дюркгейм Е. 6, 24,
37, 71, 78, 105
Кант І. 89
Квіні С. 105
Келлі Г. 50
Клаузевіц К. 89
Козер Л. 89
Конт О. 5, 59
Кулі Ч. 47
Левін К. 47
Лендон А. 118
Ленські Г. 61
Ленські Дж. 27, 61
Ліпсет С. 63
Ломброзо Ц. 104,
105
Лукман Т. 42
Маккей К. 105
Маркс К. 29
Масуда Й. 30
Масієнко Ю. 38
Маслоу А. 40, 41
Матисен Т. 108
Мейо Е. 47
Мердок Дж. 82
Мертон Р. 82, 105,
107
Міллер В. 105
Міллс Ч. 89
Морено Дж. 123
Нагаєв В. 97
Ньюком, Л. 48
Парето В. 24
Парсонс Т. 38, 60,
89
Платон 37, 88
Поппер К. 27
Рекс Дж. 89
Рузвельт Ф. Д. 118
Селанік Ф. 67
Селлін Т. 105
Смелзер Н. 58, 60,
77, 84
Сміт А. 88
Сорокін П. 56, 58,
73, 75
Спенсер Г. 24, 59,
60, 71, 89
Стауффер С. 47
Сутерленд Е. 105
Тайлор Е. 77, 105
Тойнбі А. 75
Тоффлер О. 26
Турк Р. 105
Тьонніс Ф. 24
Уайт Т. 48
Уорд Л. 60
Фестипгер Л. 48, 70,
105
Франкл В. 37
Фрейд З. 44
Фролов С. 77
Хантінгтон С. 28
Хеймен Г. 50
Хоманс Дж. 60
Цицерон 70, 88
Черниш Н. 79
Шелдон В. 105
Шериф М. 50
Шоу Х. 105
Шпенглер О. 75
Янг М. 105

Навчальне видання

ПЕРЕГУДА Євген Вікторович
АВДЄЄНКО Олена Дмитрівна
ДЬОМКІН Петро Олексійович та ін.

СОЦІОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Редагування та коректура *В.О. Лабура*
Комп'ютерне верстання *Т.І. Кукарєвої*

Підписано до друку 2012. Формат 60 × 84^{1/16}
Ум. друк. арк. 8,14. Обл.-вид. арк. 8,75.
Тираж 100 прим. Вид. № 28/І-12. Зам. №

КНУБА, Повітрофлотський проспект, 31, Київ, Україна, 03680

E-mail: red-isdat@knuba.edu.ua

Віддруковано в редакційно-видавничому відділі
Київського національного університету будівництва і архітектури

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
Видавничої справи ДК № 808 від 13.02.2002 р.